PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXII
2011

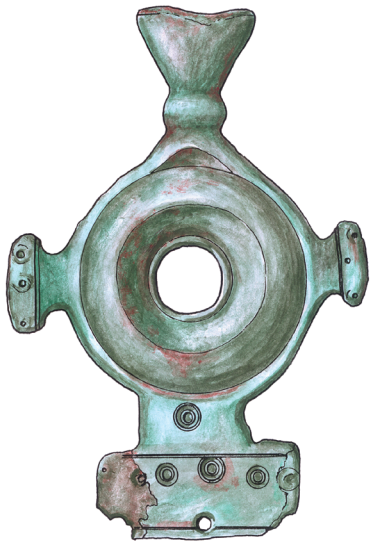

WARSZAWA 2011 VARSOVIE

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LXII

Redaguje zespół / Editorial staff:
dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief), prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:
dr Adam Cieśliński, prof. dr hab. Andrzej Kokowski, prof. dr hab. Magdalena Mączyńska, prof. dr hab. Wojciech Nowakowski, dr Judyta Rodzińska-Nowak, dr Wojciech Wróblewski

Tłumaczenia / Translations:
Anna Kinecka
Jacek Andrzejowski
Jan Schuster

Skład i łamanie / Layout:
JRJ

Rycina na okładce: zapinka typu Zachow z Pręgowa Dolnego. Rys. L. Kobylińska

Cover picture: brooch type Zachow from Pręgowo Dolne. Drawn by L. Kobylińska

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2011

© Autorzy, 2011

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Mazowsze.
serce Polski

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 5044 872 i 5044 873 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: http://www.pma.pl/wydawnictwa

Price list, list of PMA publications and contens of PMA periodicals: http://www.pma.pl/wydawnictwa

Adres redakcji / Editorial office:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXII

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega, Uwagi o chronologii i rozwoju przestrzennym cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie 3
On the Chronology and Spatial Development of the Przeworsk Culture Cemetery at Opatów, site 1, Silesian Voiv.

MISCELLANEA

Jacek Andrzejowski, Tomasz Rakowski, Katarzyna Watemborska, Grób z ostrogami z nekropoli kultury wielbarskiej w Jartyporach nad Liwcem 49
An Exceptional Grave with Spurs in the Cemetery of Wielbark Culture at Jartypory on the Liwiec River

Jan Schuster, Przekłuwacze typu Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie. Uwagi na temat narzędzi z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów 65
Ahlen vom Typ Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie.
Zu Geräten der späten römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit
Awls Type Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie.
Some Remarks on Implements from the Late Roman and Early Migration Period

MATERIAŁY

Piotr Iwanicki, Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Całowanie, gm. Karczew, woj. mazowieckie, st. XXVI 83
A Cemetery of Przeworsk Culture at Całowanie, comm. Karczew, Mazowieckie Voiv., Site XXVI

Agata Wiśniewska, Materiały z cmentarzyska w Leśniewie, pow. kętrzyński (dawne *Fürstenau, Kr. Rastenburg*) 119
The Archaeological Record from the Cemetery at Leśniewo, Distr. Kętrzyn (Former *Fürstenau, Kr. Rastenburg*)

Marcin Woźniak, Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Kozłówku, pow. nidzicki (d. *Klein Koslau, Kreis Neidenburg*) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych 169
The Wielbark Culture Cemetery at Kozłówko, Distr. Nidzica (Former *Klein Koslau, Kreis Neidenburg*)
Reconstructed from Publication and Archival Records

Rozalia Tybulewicz, A Hoard from the Migration Period from Karlino (North-Western Poland) 209
Skarb z okresu wędrówek ludów z Karlina, pow. białogardzki

ODKRYCIA

Łukasz Karczmarek, Sztylet brązowy z południowego Mazowsza 227
A Bronze Dagger from Southern Mazowsze

Grażyna Orlińska, Brązowa bransoleta z Jadwisina, pow. legionowski 230
A Bronze Bracelet from Jadwisin, Distr. Legionowo

Anna Drzewicz, Grób kloszowy z Sinołęki, pow. miński 232
A Cloche Grave from Sinołęka, Distr. Mińsk Mazowiecki

Radosław Prochowicz, Zapinka typu Zachow z Pręgowa Dolnego w powiecie gdańskim 237
Fibula Type Zachow from Pręgowo Dolne, Distr. Gdańsk

Wawrzyniec Orliński, Okucie rogu do picia zakończone głową byka z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie, pow. *loco* 241
Drinking Horn Terminal with Bull's Head from the Cemetery of Przeworsk Culture at Legionowo, Distr. *loco*

Katarzyna Watemborska, Zabytki z cmentarzyska kultury przeworskiej z miejscowości Mieczki-Poziemaki, pow. ostrołęcki 243
A Cemetery of Przeworsk Culture at Mieczki-Poziemaki in Northern Mazowsze

Agnieszka Urbaniak, Ireneusz Jakubczyk, Ciałopalny grób ze stanowiska 9 w Tomaszowie Mazowieckim-Brzustówce 246
A Cremation Grave from Tomaszów Mazowiecki-Brzustówka, Site 9

Ewa i Andrzej Kokowscy, Kościana rękojeść nahajki z okolic Grabowca, w pow. hrubieszowskim 252
Bone Handle of a Knout from the Area near Grabowiec, Distr. Hrubieszów

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 255

Wiadomości Archeologiczne, t. LXII, 2011
https://doi.org/10.36154/wa.62.2011.06

MARCIN WOŹNIAK

CMENTARZYSKO KULTURY WIELBARSKIEJ W KOZŁÓWKU, POW. NIDZICKI (D. *KLEIN KOSLAU, KREIS NEIDENBURG*) W ŚWIETLE PUBLIKACJI I MATERIAŁÓW ARCHIWALNYCH

THE WIELBARK CULTURE CEMETERY AT KOZŁÓWKO, DISTR. NIDZICA (FORMER *KLEIN KOSLAU, KREIS NEIDENBURG*) RECONSTRUCTED FROM PUBLICATIONS AND ARCHIVAL RECORDS

Wieś Kozłówko, gm. Kozłowo, pow. nidzicki, woj. warmińsko-mazurskie (d. *Klein Koslau, Kr. Neidenburg*) położona jest ok. 20 km na południowy-zachód od Nidzicy, na niewielkim wzniesieniu, znajdującym się na lewym brzegu rzeczki Szkotówki, będącej prawym dopływem Nidy. W XVIII wieku, w rejonie tej miejscowości odkryto ślady starożytnej nekropoli. F. S. Bock w II tomie swojej pracy *Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreußen* zamieścił informację o piętnastu małych, okrągłych brukach, które miały znajdować się w pobliżu wsi *Klein Koslau* (F. Bock 1783, s. 551–552; por. E. Hollack, F. E. Peiser 1904, s. 8–9). Wiek później, w roku 1890, właściciel miejscowego majątku *Rittergutsbesitzer* Laskawy przekazał do *Prussia Museum* w Królewcu zbiór zabytków, będący prawdopodobnie zespołem grobowym, znalezionym podczas prac rolnych na jednym ze wzgórz w pobliżu wioski (G. Bujack 1891, s. 11; J. Heydeck 1892, s. 171; por. A. Bezzenberger 1904, s. 78, przyp. 1). Odkrycie to, oraz zaproszenie Laskawego, stały się przyczyną, dla której z ramienia *Prussia Museum* jesienią 1891 roku przybył do Kozłówka wiceprzewodniczący *Altertumsgesellschaft Prussia* Johannes Heydeck[1]. W trakcie oględzin stanowiska odkryto w warstwie ziemi ornej pewną liczbę zabytków, co przesądziło o przeprowadzeniu tam badań wykopaliskowych. Prace Heydecka objęły zasięgiem znaczną część południowego stoku „przeciętnej wielkości" wzgórza. W ich wyniku odsłonięto około 80 grobów płaskich oraz kurhan.

Materiały z Kozłówka trafiły do *Prussia Museum*[2], gdzie były przechowywane aż do ewakuacji placówki pod koniec drugiej wojny światowej; obecnie uznawane są za zaginione. Prawdopodobnie nie opuściły one jednak miasta, o czym świadczy opublikowana ostatnio sprzączka, pochodząca z ocalałych zbiorów *Prussia Museum*, znajdujących się obecnie w *Kaliningradskim oblastnym istoriko-hudožestvennym muzee* [Калининградский областной историко-художественный музей] (V. I. Kulakov 2006, s. 76, ryc. 7:4; por. ryc. 12:1b). Zabytek ten z pewnością należał do inwentarza grobu XXXVII z Kozłówka. Możliwe więc, że i inne znaleziska z omawianej nekropoli szczęśliwie przetrwały zawieruchę wojenną.

Wyniki prac wykopaliskowych opublikowane zostały przez J. Heydecka na łamach czasopisma *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* (J. Heydeck 1892). W krótkim artykule scharakteryzował on ogólnie stanowisko oraz zamieścił inwentarze trzydziestu dziewięciu grobów, z których dwanaście opatrzył ilustracjami. Lakoniczne opisy Heydecka, częściowo uzupełniają dwie pozycje o charakterze monograficznym. W pierwszej z nich, autorstwa E. Blumego (1912; 1915), znajdują się informacje o niektórych przedmiotach metalowych i paciorkach, natomiast w drugiej, pióra R. Schindlera (1940), bliżej scharakteryzowana została ceramika naczyniowa. Inne prace ówczesnych archeologów mogących mieć kontakt z materiałami z nekropoli w Kozłówku nie przyniosły nowych informacji (np. A. Lissauer 1894, s. 47;

[1] Rolę J. Heydecka w *Altertumsgesellschaft Prussia*, jego badania oraz pozaarcheologiczną działalność omówił M. Hoffmann (1993).

[2] Poza pojedynczymi przypadkami (grób A i pucharek z grobu VI) nie zostały one nigdy zinwentaryzowane.

E. Hollack, F. E. Peiser 1904, s. 8–9; E. Hollack 1908a, s. 71; 1908b, s. 154, 167; M. Ebert 1926, s. 73; W. Gaerte 1929, ryc. 159b; W. Heym 1939, s. 20, 23, 26; H. J. Eggers 1951, s. 102). Inną kategorią źródeł, zawierających informacje o cmentarzysku, są osobiste archiwa przedwojennych badaczy, którzy korzystali ze zbiorów *Prussia Museum*[3]. W kartotekach R. Grenza, H. Jankuhna, F. Jakobsona i J. Kostrzewskiego znajdują się szkice lub fotografie niektórych zabytków.

Obecnie, dzięki poszerzeniu bazy źródłowej, jak również nowemu spojrzeniu na znane już zabytki, możliwe jest podjęcie próby całościowego opracowania nekropoli w Kozłówku – cmentarzyska niezwykle istotnego dla poznania mazowiecko-podlaskiego wariantu kultury wielbarskiej, w szczególności dla jej schyłkowego okresu.

Próba lokalizacji nekropoli

Według źródeł cmentarzysko znajdowało się na polu uprawnym położonym na południowym stoku jednego ze wzniesień w okolicach Kozłówka. Najprawdopodobniej może tu chodzić o wzgórze znajdujące się na południe albo jeden z trzech lub czterech pagórków znajdujących się na północ od wsi[4]. Niewykluczone, że lokalizacja nekropoli została zaznaczona na niewielkiej, ręcznie rysowanej mapce okolic Kozłówka (Ryc. 1:1), przechowywanej obecnie w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* w Berlinie (*Prussia-Archiv,* PM-A 1763/1). Naniesiono na niej trzy punkty, których znaczenia nigdzie nie wyjaśniono. Wydaje się, że przedstawiono w ten sposób położenie stanowisk archeologicznych. Jeden z punktów, oznaczony literą „b" umiejscowiony jest na południowo-zachodnim stoku wzgórza, na północ od folwarku Laskawych. Pozostałe punkty zaznaczone na zachodnim stoku („a") oraz w miejscu porastania drzew owocowych („c"), należy chyba uznać za niezwiązane z omawianym cmentarzyskiem.

Istotne dane pochodzą też z badań powierzchniowych, w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Na tym obszarze (AZP 34-59) zarejestrowano kilka stanowisk z okresu rzymskiego. W niewielkiej odległości od punktu „b", w obrębie tego samego pagórka, znaleziono kilkanaście fragmentów naczyń glinianych, które uznano za pozostałości osady kultury przeworskiej (st. 6). Nie wiadomo jednak, czy ich identyfikacja kulturowa jest prawi-

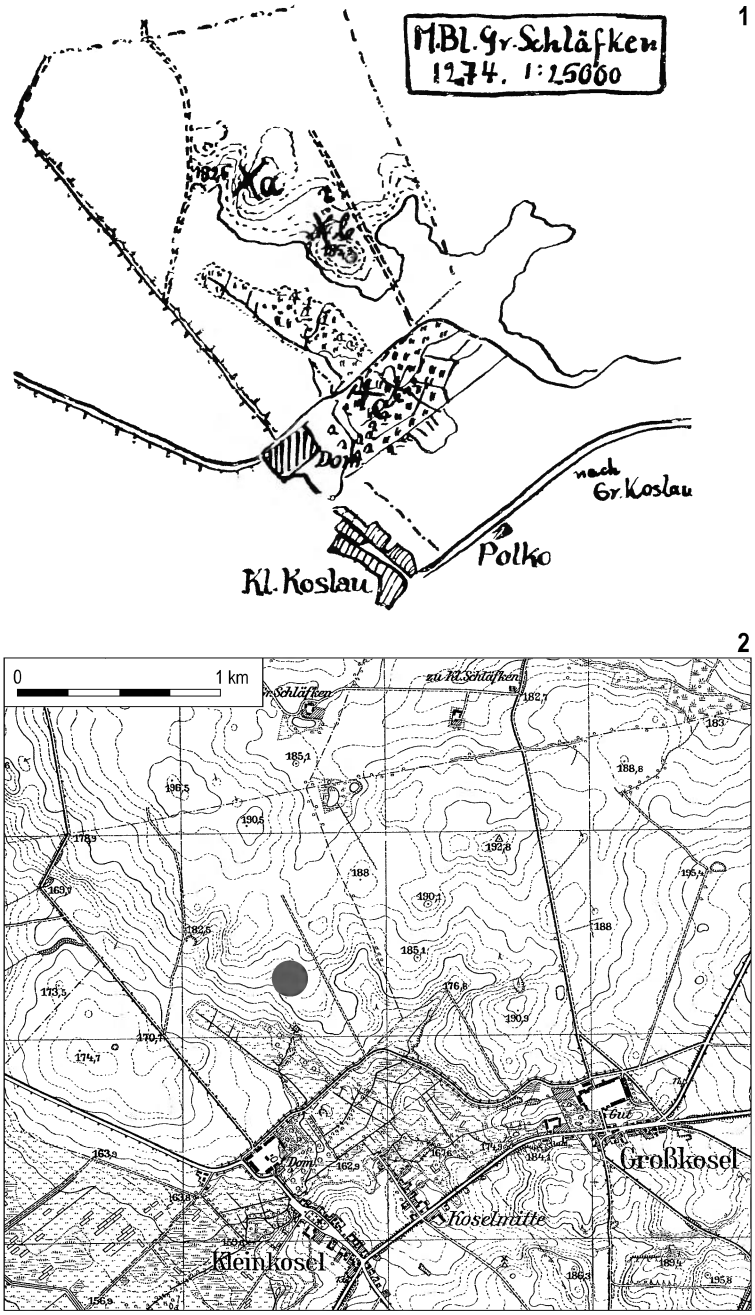

Ryc. 1. Przypuszczalna lokalizacja nekropoli w Kozłówku, pow. Nidzica, na odręcznym szkicu okolic Kozłówka oraz na wycinku niemieckiej mapy topograficznej z 1938 roku. 1 – *Fundarchiv,* PM-A 1763/1; 2 – wycinek *Messtischblatt/Topographische Karte 1:25000, nr 2687, Gr. Schläfken*

Fig. 1. Presumable location of the cemetery at Kozłówko, distr. Nidzica, on an outline drawing of the area around Kozłówko and on a detail from a German topographic map from 1938. 1 – *Fundarchiv,* PM-A 1763/1; 2 – wycinek *Messtischblatt/Topographische Karte 1:25000, nr 2687, Gr. Schläfken*

[3] Za udostępnienie kopii kartotek C. Engla, R. Grenza, H. Jankuhna, F. Jakobsona i J. Kostrzewskiego dziękuję J. Andrzejowskiemu z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie oraz A. Cieślińskiemu i P. Szymańskiemu z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

[4] Tylko te obszary, administracyjnie należące do wsi *Klein Koslau*, były użytkowane rolniczo na początku XX w. (por. *Topographische Karte 1:25000/ Meßtischblatt 1274 – Gr. Schläfken*, opr. 1911), więc zapewne również w ostatnim dziesięcioleciu wieku XIX.

dłowa, znane są bowiem problemy z odróżnieniem ceramiki wielbarskiej od przeworskiej, szczególnie na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu (J. Andrzejowski 2007, s. 237, przyp. 37). W przypadku pomyłki możliwe jest, iż ceramika ta pochodzi z omawianej nekropolii.

Obecnie trudno jest pewnie zlokalizować cmentarzysko w Kozłówku. Prawdopodobnie znajdowało się na wzgórzu położonym najbliżej wsi (punkt „b"; por. ryc. 1:2), na co wskazuje większość przesłanek oraz samodzielna próba odnalezienia stanowiska przez autora[5]. Weryfikacja tej hipotezy wymaga przeprowadzenia archeologicznych prac wykopaliskowych.

KATALOG

Przy klasyfikacji zabytków wykorzystano następujące typologie: zapinki – O. Almgren (1923); sprzączki – R. Madyda-Legutko (1987); paciorki szklane – M. Tempelmann-Mączyńska (1985); naczynia szklane – H. J. Eggers (1951); naczynia gliniane – R. Schindler (1940), R. Wołągiewicz (1993). W przypadku braku informacji o surowcu, jest on nieznany. Wymiary przedmiotów zabytkowych odtworzono głównie na podstawie ilustracji zamieszczonych w pracy J. Heydecka, jeśli ich brak są nieznane. W opisach naczyń glinianych lepionych ręcznie pominięto informację o sposobie ich wykonania. Dla zabytków reprezentowanych wyłącznie w jednym egzemplarzu (np. bransoleta z grobu A) odniesienia do literatury podano w tekście. Numery zabytków na tablicach odpowiadają numeracji w katalogu.

Kurhan
Obiekt z konstrukcją kamienną (*Steinhaufen*).
Inwentarz: Brak danych.
Chronologia: ?
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 171.

Grób (?) A
Grób popielnicowy (?), wyposażenie [...] *mit Brand in Gefäßen*.
Inwentarz (nr inw. PM IV 338 5894)**: 1.** Brązowa zapinka kapturkowa; typ A 41; **2.** Trzy fragmenty brązowej bransolety wężowatej typu II wg E. Blumego (1912); **3.** Mała zniszczona płytka; **4.** Naczynia gliniane.
Chronologia: B_2/C_1.
Literatura: G. Bujack 1891, s. 11; A. Bezzenberger 1904, s. 78; E. Blume 1915, s. 63, 177; R. Grenz, *Archiwum.*

Grób I
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmenty misy glinianej typu VIC. **2.** Fragmenty ceramiki.
Chronologia: C–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174; R. Schindler 1940, lista 6:150.

Grób II
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Dwustożkowy paciorek z czarnego opakowego szkła; typ TM 69; **2.** Mały paciorek z przezroczystego szkła barwy ciemnoczerwonej; **3.** Paciorek (większy od paciorka nr 2) z białego, opakowego szkła z ciemnoczerwonymi zdobieniami; **4.** Fragment stopionego przedmiotu brązowego; **5.** Fragment ceramiki.
Chronologia: C_{1b}–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174; E. Blume 1915, s. 107.
Uwaga: Informacje o paciorku nr **1** pochodzą dopiero z pracy Blumego, brak jest o nim jakiejkolwiek wzmianki w publikacji Heydecka. Być może jest on tożsamy z paciorkiem nr **2**, a różnica w kolorze szkła u obu badaczy wynika z subiektywnej oceny barwy.

Grób III
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmenty ceramiki.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174.

Grób IV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment naczynia z jasnozielonego szkła; **2.** Fragmenty ceramiki; **3.** Fragmenty ceramiki wykonanej na kole garncarskim.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174.

Grób V
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment naczynia z jasnozielonego szkła; **2.** Fragmenty ceramiki; **3.** Fragmenty ceramiki wykonanej na kole garncarskim.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174.

Grób VI
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 2)**: 1.** Stożkowaty puchar z zielonego szkła, zdobiony trzema rzędami szlifowanych owali ściśle przylegających do siebie oraz dwoma rzędami dołków w układzie rozproszonym powyżej i poniżej ornamentu głównego; wylew podkreślony poziomym żłobkiem; naczynie zrekonstruowane z nadtopionych fragmentów; typ E 237 (VIIB wg E. Straume 1987); śr. wylewu 10 cm, wys. 14 cm; (nr inw. PM IV 445 6283); **2.** Fragment wielowarstwowego grzebienia (kościanego lub rogowego) z brązowym nitem; **3.** Kolista zawieszka z brązowego drutu z nawiniętymi na siebie końcami i nanizanymi paciorkami z przezroczystego i opakowego szkła (stopionymi); **4.** Połowa paciorka z czarnego opakowego szkła; typ TM 40; śr. 1,5 cm; **5.** Paciorek z zielonego, przezroczystego szkła zdobiony żółtym zygzakiem ujętym w dwie czerwone linie; typ TM 294c; śr. 1,7 cm; na nim pozostałości stopionego, przezroczystego szkła

[5] Próba odnalezienia stanowiska w terenie odbyła się jesienią 2008 r. i objęła wzgórza, na których oznaczono punkty „a" i „b". Fragmenty ceramiki starożytnej zaobserwowano jedynie w przypadku pagórka oznaczonego literą „b".

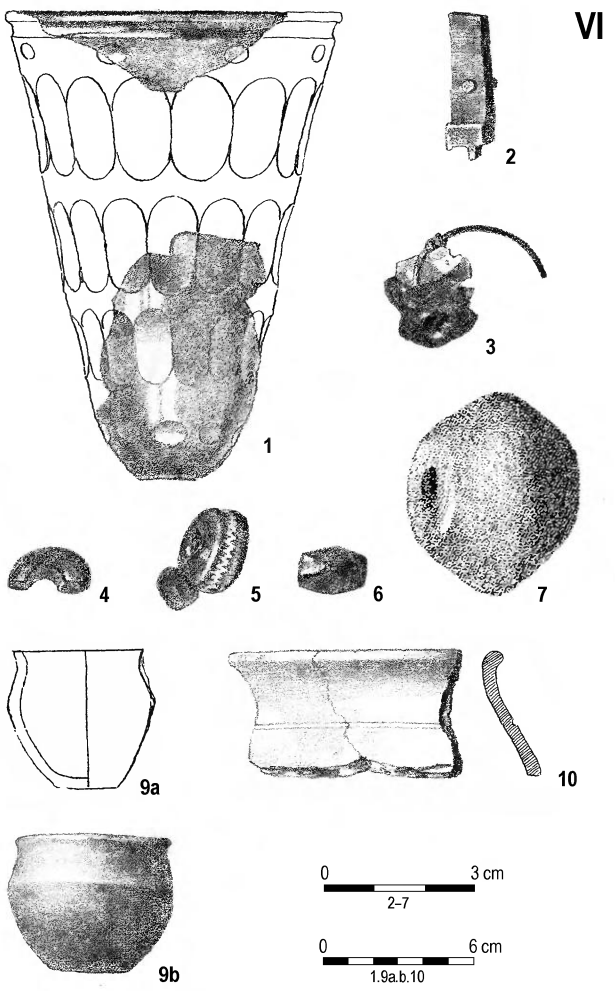

Ryc. 2. Grób VI (1.4–6 – szkło, 2 – kość i brąz, 9a.b.10 – glina, 7 – surowiec nieznany).
Fig. 2. Grave VI (1.4–6 – glass, 2 – bone/bronze, 3 – glass/bronze, 9a.b.10 – clay, 7 – unknown).
Wg / After: H. Jankuhn, *Archiwum* (9a), J. Heydeck 1892 (1–7.10)

zielonego, prawdopodobnie z innego paciorka; **6.** Poliedryczny paciorek z przezroczystego, ciemnoczerwonego szkła; typ TM 132; dł. 1,2 cm; **7.** Dwustożkowy przęślik o płaskich biegunach; śr. 4 cm; **8.** Rdzeń krzemienny ze śladami odbić (*Feuersteinkern mit Spaltflächen*); **9.** Miska gliniana o gładkiej powierzchni barwy szarej; typ XVIIIC; śr. wylewu 7 cm, brzuśca 8 cm, dna 4 cm, wys. 5,5 cm; **10.** Fragment (fragmenty?) naczynia glinianego wykonanego na kole garncarskim z lekko wychylonym wylewem, zdobiony poniżej górnej krawędzi horyzontalnym rowkiem; **11.** Fragment (lub fragmenty?) małego naczynia glinianego wykonanego na kole garncarskim.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174, tabl. XVII/VI; E. Blume 1912, s. 143; 1915, s. 54, 110; M. Ebert 1926, s. 73, poz. 7; W. Gaerte 1929, ryc. 159b; R. Schindler 1940, lista 18:134; H. J. Eggers 1951, s. 102, poz. 575; H. Jankuhn, *Archiwum.*
Uwaga: Wg Blumego paciorek nr **6** miał barwę fioletową.

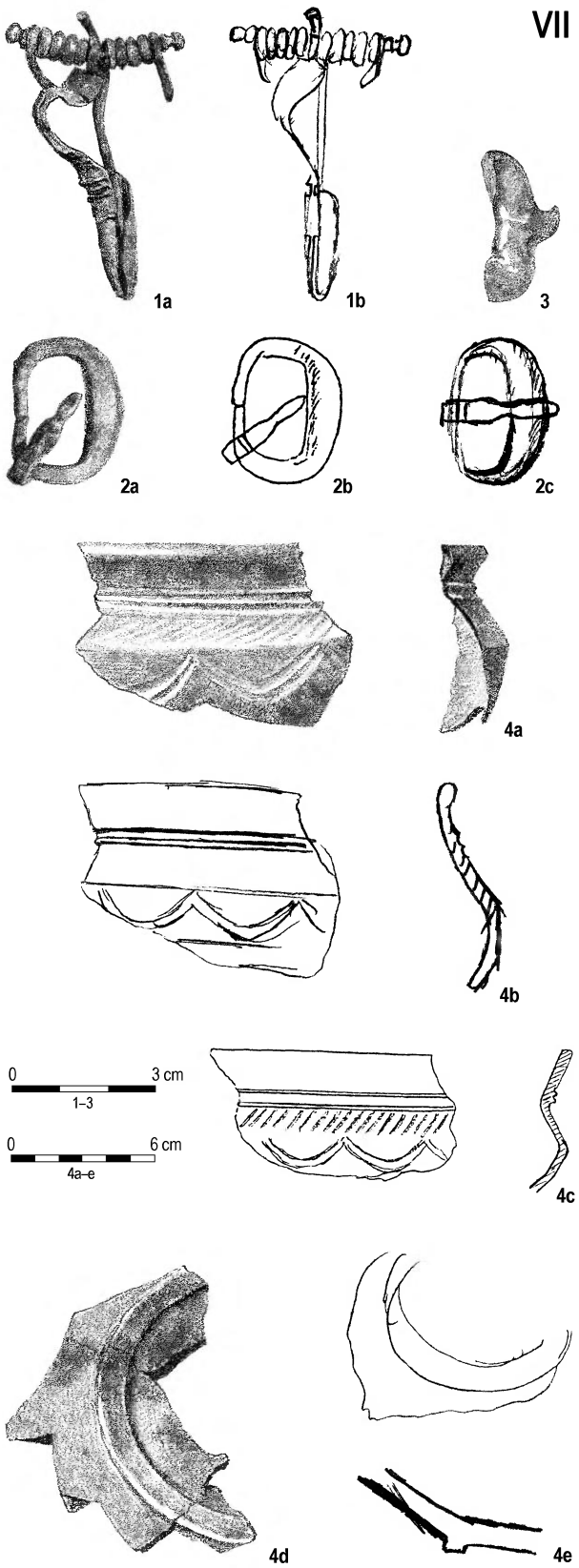

Ryc. 3. Grób VII (1.2 – brąz, 3 – szkło, 4 – glina).
Fig. 3. Grave VII (1.2 – bronze, 3 – glass, 4 – clay).
Wg / After: J. Heydeck 1892 (1a, 2a, 3, 4a, 4d) F. Jakobson, *Archiwum* (1b, 2c, 4b, 4e), H. Jankuhn, *Archiwum* (2b, 4c)

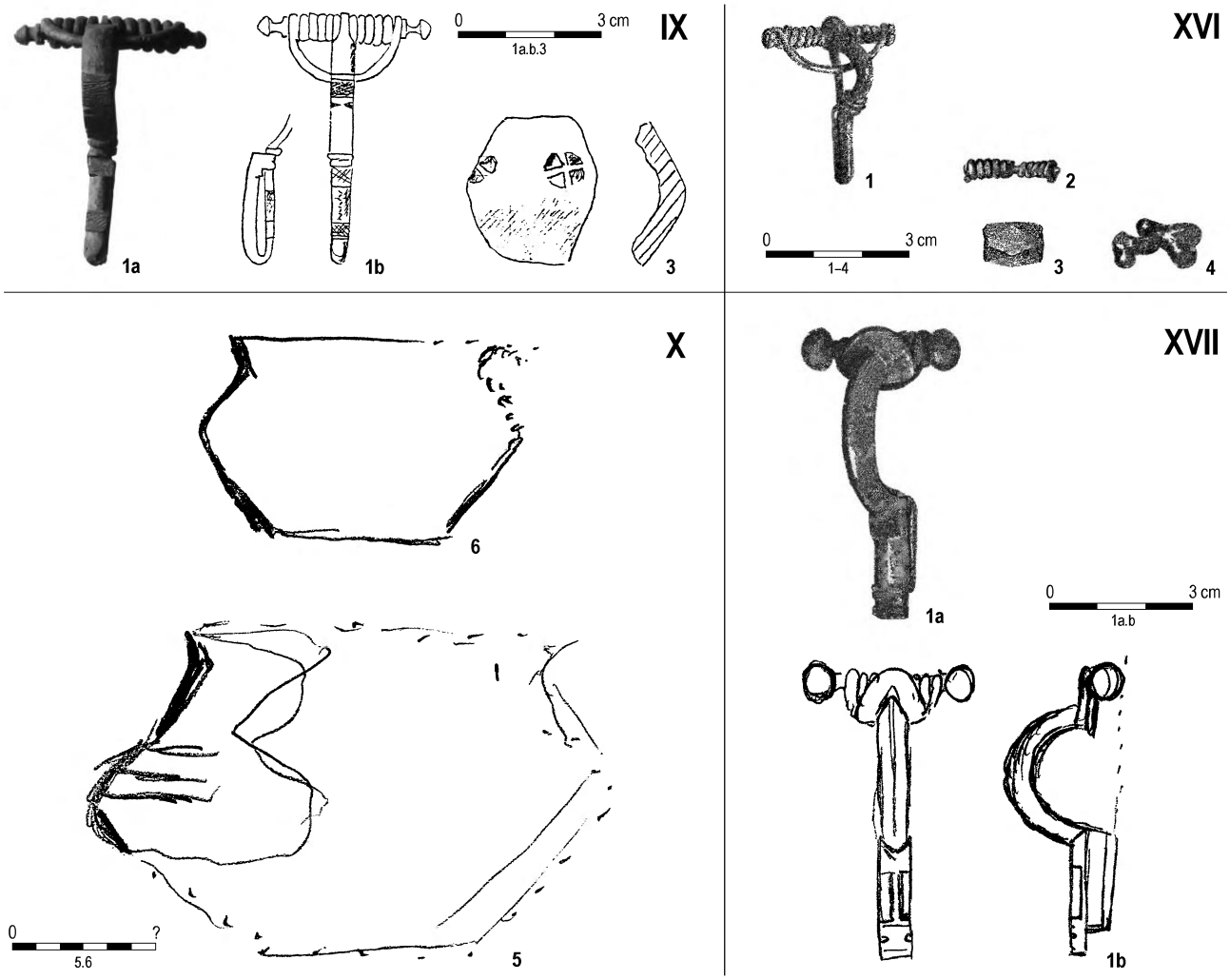

Ryc. 4. Grób IX (1 – brąz, 3 – glina), grób X (5.6 – glina), grób XVI (1.2 – brąz, 3.4 – szkło), grób XVII (1 – brąz).
Fig. 4. Grave IX (1 – bronze, 3 – clay), grave X (5.6 – clay), grave XVI (1.2 – bronze, 3.4 – glass), grave XVII (1 – bronze).
Wg / After: R. Grenz, *Archiwum* (IX:1a), J. Heydeck 1892 (XVI:1–4, XVII:1a), F. Jakobson, *Archiwum* (X:5.6, XVII:1b), H. Jankuhn, *Archiwum* (IX:1b.3)

Grób VII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 3)**: 1.** Zdeformowana w ogniu brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem, kabłąk taśmowaty, na nim i nóżce trzy gładkie metopy, na końcach osi sprężyny profilowane guzki, na główce trzpień do osadzenia guzka (?); typ A 172; dł. ponad 5 cm, szer. 3,5 cm; **2.** Brązowa jednodzielna sprzączka z poszerzoną (pogrubioną?) ramą oraz profilowanym kolcem; typ AD11; wys. 3 cm, szer. 2 cm; **3.** Bryłka stopionego szkła (fragment naczynia?); **4.** Dwa fragmenty glinianej misy (?) wykonanej na kole garncarskim; pod załomem brzuśca pasmo podwójnych girland, nad załomem ukośne linie ryte, wylew wychylony, wyodrębniony dwiema liniami poziomymi, dno pierścieniowate, barwa szaro-żółta.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174, tabl. XVII/VII; E. Blume 1915, s. 20; R. Schindler 1940, lista 6:151; F. Jakobson, *Archiwum*; H. Jankuhn, *Archiwum*; R. Grenz, *Archiwum*.

Grób VIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmenty naczynia z brązowego szkła; **2.** Kółko z brązowego drutu z nawiniętymi na siebie końcami; **3.** Stopiony paciorek z zielonego, przezroczystego szkła; **4.** Fragmenty pięciu naczyń glinianych.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174; E. Blume 1915, s. 54.

Grób IX
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 4/IX)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem, kabłąk taśmowaty, wygięty kolankowato, trójkrotnie facetowany, z dwiema metopami zdobionymi rytymi kreskami i nacinaniem, nóżka facetowana z dwiema podobnymi metopami, pomiędzy nimi ornament ryty w postaci zygzaka (*Tremolierstich*), na końcach osi sprężyny profilowane guzki; typ A 172; wys. 5,2 cm, szer. 4 cm;

2. Fragmenty naczynia z zielonego szkła; **3.** Fragment dwustożkowego naczynia glinianego, zdobionego nad załomem brzuśca ornamentem stempelkowym w postaci rozety; powierzchnia w dolnej partii chropowata, barwa brązowa; **4.** Fragmenty pięciu naczyń glinianych, wykonanych ręcznie i przy użyciu koła garncarskiego.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174; E. Blume 1912, s. 36; R. Grenz, *Archiwum*; H. Jankuhn, *Archiwum.*

Grób X
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 4/X)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, kabłąk taśmowaty, łukowato wygięty, na nóżce i kabłąku trzy metopy zdobione ukośnymi kreskami oraz krzyżami; A VI s. 1; **2.** Brązowa sprzączka o prawie okrągłej, jednodzielnej oraz masywnej ramie ze skuwką, rama od strony zewnętrznej zaokrąglona, od wewnętrznej trójkanciasta, kolec masywny, u nasady poprzecznie nacinany, długa prostokątna skuwka, z trzema nitami – jednym na końcu oraz dwoma blisko ramy; typ AH16 lub AH27; **3.** Stopiony paciorek z zielonego, przezroczystego szkła; **4.** Przęślik; **5.** Misa gliniana zdobiona powyżej załomu brzuśca trzema dookolnymi liniami rytymi (?); typ VIC; **6.** Miska gliniana o powierzchni barwy szarej; typ XVIIIB (?); **7.** Fragmenty trzech naczyń glinianych wykonanych ręcznie oraz przy użyciu koła garncarskiego (?).
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 174; E. Blume 1915, s. 15; R. Schindler 1940, lista 6:152, lista 18:135; F. Jakobson, *Archiwum.*

Grób XI
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Stopione naczynie z zielonego szkła; **2.** Misa gliniana; typ VIC; **3.** Fragmenty przynajmniej trzech, dużych i małych, naczyń glinianych wykonanych ręcznie oraz przy użyciu koła garncarskiego.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; R. Schindler 1940, lista 6:153.

Grób XII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Jama o średnicy ok. 1,5 m, pod okrągłym brukiem kamiennym.
Inwentarz: 1. Wylew naczynia z jasnego, żółto-zielonkawego szkła; **2.** Misa gliniana, ornamentowana; typ VIC; **3.** Fragmenty ośmiu naczyń glinianych (w tym jeden z uchem) wykonanych ręcznie oraz przy użyciu koła garncarskiego.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; R. Schindler 1940, lista 6:154.

Grób XIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Miska gliniana; typ XIV.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; R. Schindler 1940, lista 14:120.

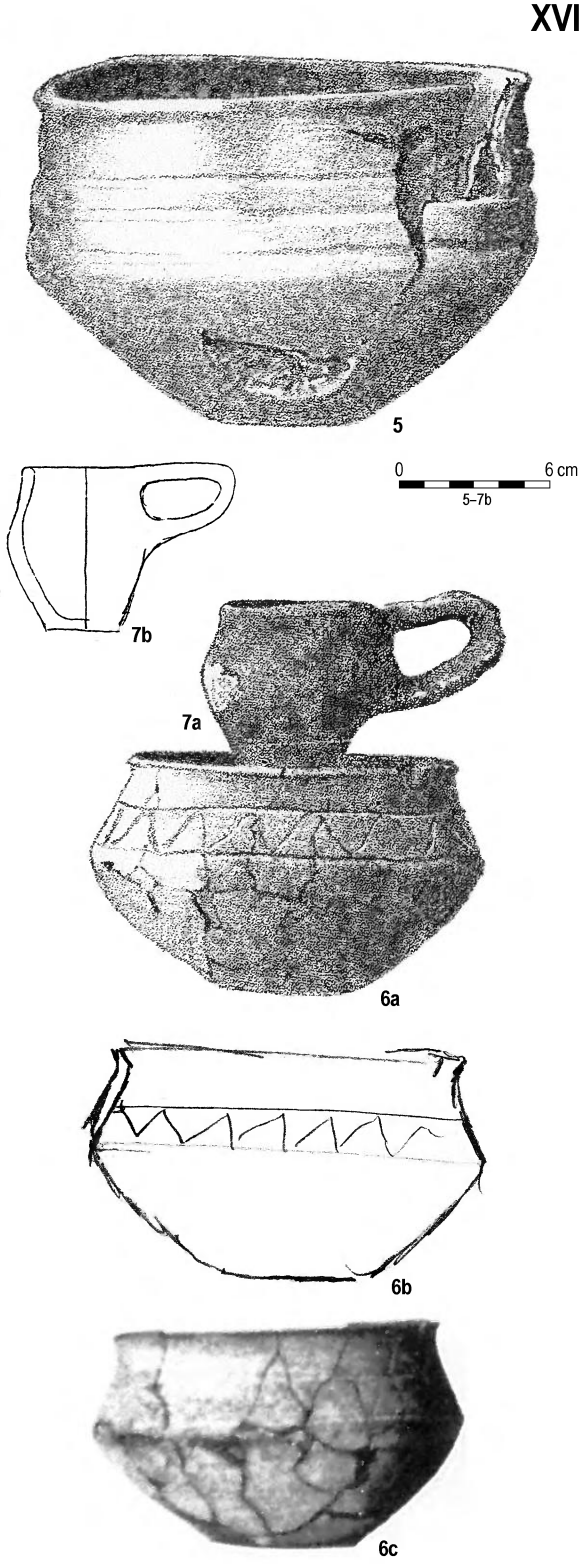

Ryc. 5. Grób XVI (5–7 – glina).
Fig. 5. Grave XVI (5–7 – clay).
Wg / After: J. Heydeck 1892 (5, 6a, 7a), F. Jakobson, *Archiwum* (6b), H. Jankuhn, *Archiwum* (7b), R. Schindler 1940 (6c)

Grób XIV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Miska gliniana; typ XVIIIB.

Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; R. Schindler 1940, lista 18:136.

Grób XV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Stopione paciorki z żółtego i niebieskiego szkła opakowego; **2.** Stopiony paciorek z zielonego, przezroczystego szkła.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 288.

Grób XVI
Grób ciałopalny, popielnicowy z resztkami stosu.
W jamie odkryto popielnicę (nr **5**), w której znajdowały się kości dziecka, elementy wyposażenia i dwa naczynia (nr **6** i **7**), obok niej leżały fragmenty dwóch kolejnych naczyń.
Inwentarz (Ryc. 4/XVI, 5/XVI)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, kabłąk łukowato wygięty, na końcach osi sprężyny krążkowate guzki; typ A 161; dł. 3,5 cm, szer. 2,7 cm; **2.** Brązowa sprężyna zapinki; dł. 2 cm; **3.** Paciorek poliedryczny z ciemnego, przezroczystego, czerwonobrązowego szkła; typ TM 132; dł. 1,2 cm; **4.** Paciorki (ok. pięciu) z niebieskiego i zielonego przezroczystego szkła stopione w jedną bryłkę; typy TM 7 i TM 8 (?); **5.** Misa gliniana, zdobiona powyżej załomu trzema horyzontalnymi rowkami; zbliżona do typu VIC; śr. wylewu 18 cm, brzuśca 20 cm, dna 6 cm, wys. 13 cm; **6.** Miska gliniana, zdobiona powyżej załomu brzuśca pojedynczym rytym zygzakiem umieszczonym pomiędzy dwoma równoległymi liniami, zrekonstruowana z 88 fragmentów, powierzchnia gładka, zniszczona, barwa szaro-żółta; typ XVIIIC; śr. wylewu 13 cm, brzuśca 15,5 cm, dna 6 cm, wys. 9,5 cm; **7.** Kubek gliniany o esowatym profilu z masywnym, długim uchem, powierzchnia szorstka, barwy szarej; typ XVA; śr. wylewu 6 cm, brzuśca 8 cm, dna 4 cm, wys. 6,5 cm; **8.** Dwa naczynia gliniane.
Chronologia: C_{1b}–C_2.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175, tabl. XVIII/XVI; E. Blume 1915, s. 15, 110, 177; R. Schindler 1940, lista 6:155, lista 15:3.8; R. Grenz, *Archiwum*; F. Jakobson, *Archiwum*; H. Jankuhn, *Archiwum.*
Uwaga: R. Schindler klasyfikuje naczynie nr **6** jako misę 6C/E.

Grób XVII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 4/XVII)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z pełną pochewką i półokrągłą tarczką na główce, kabłąk łukowaty, w przekroju trójkątny, nóżka facetowana, na końcu ozdobiona nacinaną metopą, pochewka otwarta, skrócona, oś sprężyny zakończona okrągłymi guzami; A VI s. 2; dł. 6 cm, szer. 3 cm.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175, tabl. XVIII/XVII; F. Jakobson, *Archiwum*; R. Grenz, *Archiwum.*

Grób XVIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmenty pucharka z zielonego szkła; **2.** Paciorek poliedryczny z ciemnego, przezroczystego, czerwonobrązowego szkła; typ TM 132; **3.** Fragmenty ceramiki.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175.

Grób XIX
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment brązowej sprzączki; **2.** Fragment dużej („większego formatu"), brązowej łyżeczki do czyszczenia uszu (?); **3.** Stopiony paciorek z przezroczystego, zielonego szkła z wtopionymi żółtymi zygzakami.

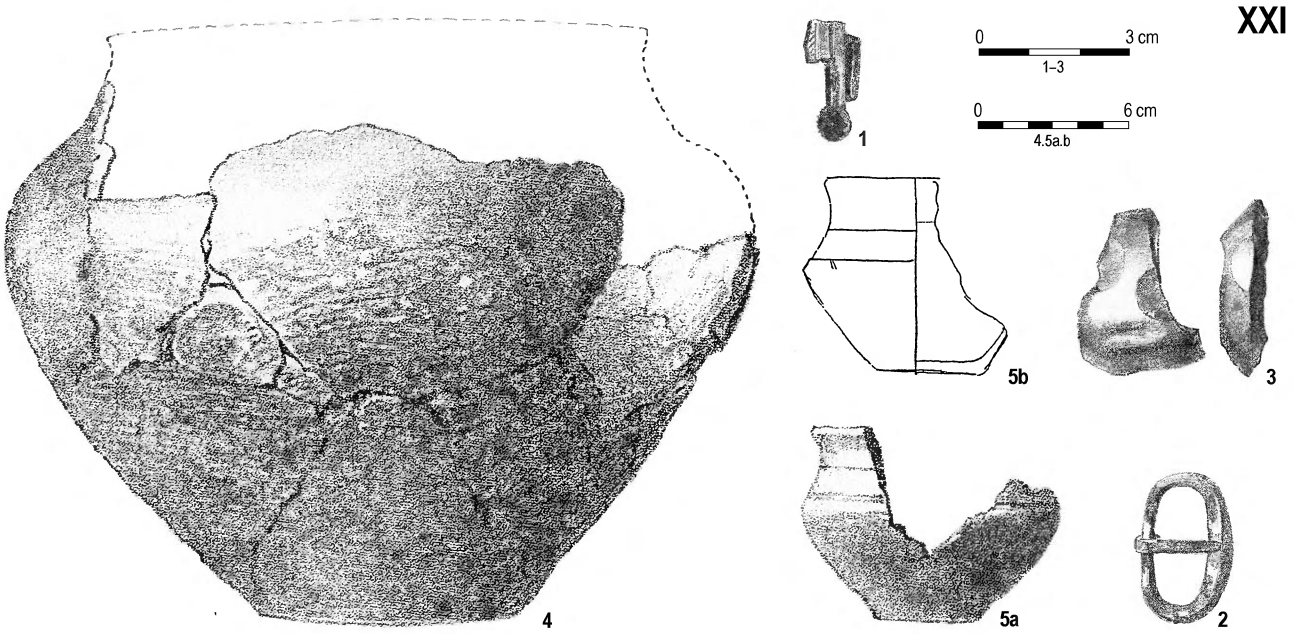

Ryc. 6. Grób XXI (1.2 – brąz, 3 – szkło, 4.5 – glina).
Fig. 6. Grave XXI (1.2 – bronze, 3 – glass, 4.5 – clay).
Wg / After: H. Jankuhn, *Archiwum* (5b), J. Heydeck 1892 (1–4, 5a)

Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; E. Blume 1912, s. 115.

Grób XX
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Brązowa sprzączka z jednodzielną, owalną (półokrągłą?) ramą, „analogiczna do zabytku z grobu VII", rama w przekroju czworokątna; typ AD11 (?); **2.** Brązowa sprzączka z jednodzielną, owalną, pogrubioną w środkowej części ramą, kolec trójgraniasty z zagiętym do dołu czubkiem, u nasady zgrubienie, „analogiczna do zabytku z grobu XXI"; typ AH11 lub AH14 (?).
Chronologia: C_2 (C_3?)–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175; E. Blume 1912, s. 46; 1915, s. 34.

Grób XXI
Grób popielnicowy (?) z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 6)**: 1.** Nóżka brązowej zapinki z pełną pochewką, zdobiona na końcu okrągłą tarczką; A VI s. 2, wzór ZG 47 (?) wg Kokowskiego (1995); dł. 2,2 cm; **2.** Brązowa sprzączka z jednodzielną, owalną i pogrubioną ramą o przekroju czworokątnym, kolec prosty; typ AH11; wys. 3 cm, szer. 1,8 cm; **3.** Dwa fragmenty szklanego pucharka z jasnozielonego szkła zdobionego szlifowanymi owalami w układzie rozproszonym; typ E 230 (?); **4.** Fragmenty garnka glinianego, powierzchnia na brzuścu chropowacona, brak wylewu; typ IB; śr. brzuśca 30 cm, dna 10 cm, zach. wys. 20 cm; **5.** Fragmenty miski glinianej zdobionej powyżej załomu brzuśca dwoma poziomymi liniami, powierzchnia gładka, barwy brunatnej; typ XVIIIC; śr. brzuśca 10 cm, dna 4 cm, wys. 7,3 cm; **6.** Trzy duże naczynia.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 175, tabl. XVIII/XXI; E. Blume 1915, s. 34; R. Schindler 1940, lista 6:156, lista 18:137; H. Jankuhn, *Archiwum*.

Grób XXII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 7)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z ramowatą, facetowaną nóżką, kabłąk wygięty kolankowato, w dolnej części ornamentowany poprzecznymi nacięciami, facetowany, z dwiema gładkimi metopami, na końcu osi sprężyny oraz główce kuliste guzki, typ A 185 (?); dł. 4,4 cm, szer. 2,5 cm; **2.** Brązowy cylindryczny wisiorek wiaderkowaty, zdobiony poziomymi oraz ukośnymi liniami rytymi, uszkodzony w części dolnej; typ A.II wg I. Beilke-Voigt (1998); zach. wys. 1,5 cm, śr. 1,3 cm; **3.** Brązowy cylindryczny wisiorek wiaderkowaty, zdobiony poziomymi liniami, brak uszka; typ A.II wg I. Beilke-Voigt (1998); dł. 1,6 cm, śr. 1,3 cm; **4.** Trzy fragmenty pucharka z zielonego szkła zdobionego szlifowanymi owalami w rozproszonym układzie, najlepiej zachowana część przydenna; typ E 230 (?); **5.** Rdzeń krzemienny ze śladami odbić (*Feuersteinkern mit Spaltflächen*); **6.** Fragmenty misy glinianej, zdobionej na załomie dwoma poziomymi rowkami; typ VIC (?); **7.** Fragment misy glinianej, zdobionej pod załomem poziomą linią i rzędem pionowych żłobków; typ VIC (?); **8.** Fragmenty brzuśca dużego naczynia glinianego, zdobionego na całej dolnej części odciskami paznokci; **9.** Fragmenty trzech naczyń glinianych.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176, tabl. XIX, XXII; E. Blume 1912, s. 143; 1915, s. 71, 177; H. J. Eggers 1951, s. 102, poz. 576; R. Grenz, *Archiwum*; H. Jankuhn, *Archiwum*.
Uwaga: O. Almgren i H. J. Eggers zaliczają zapinkę do typu A 168, zdaniem E. Blumego (1912, s. 143) jest to fibula z pełną pochewką, jednak w drugim tomie tej pracy (zredagowanym przez M. Schulzego), opisana jest jako zapinka z podwiniętą nóżką (E. Blume 1915, s. 71).

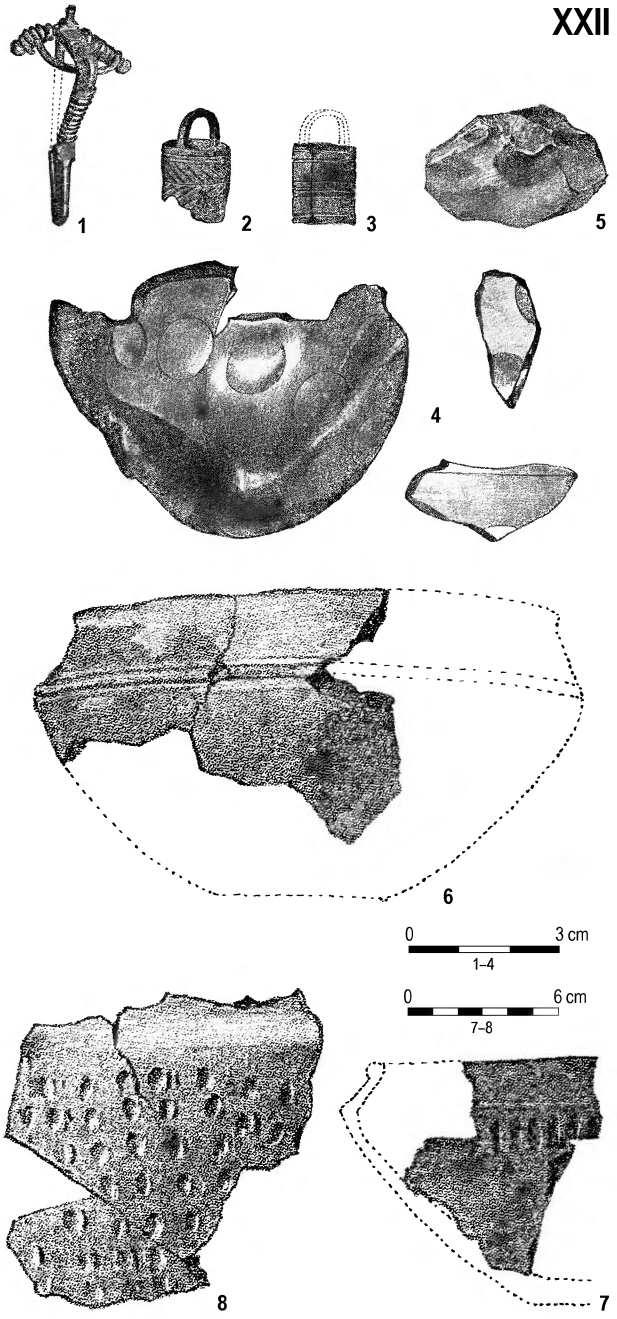

Ryc. 7. Grób XXII (1–3 – brąz, 4 – szkło, 5 – krzemień, 6–8 – glina).
Fig. 7. Grave XXII (1–3 – bronze, 4 – glass, 5 – flint, 6–8 – clay).
Wg / After: J. Heydeck 1892

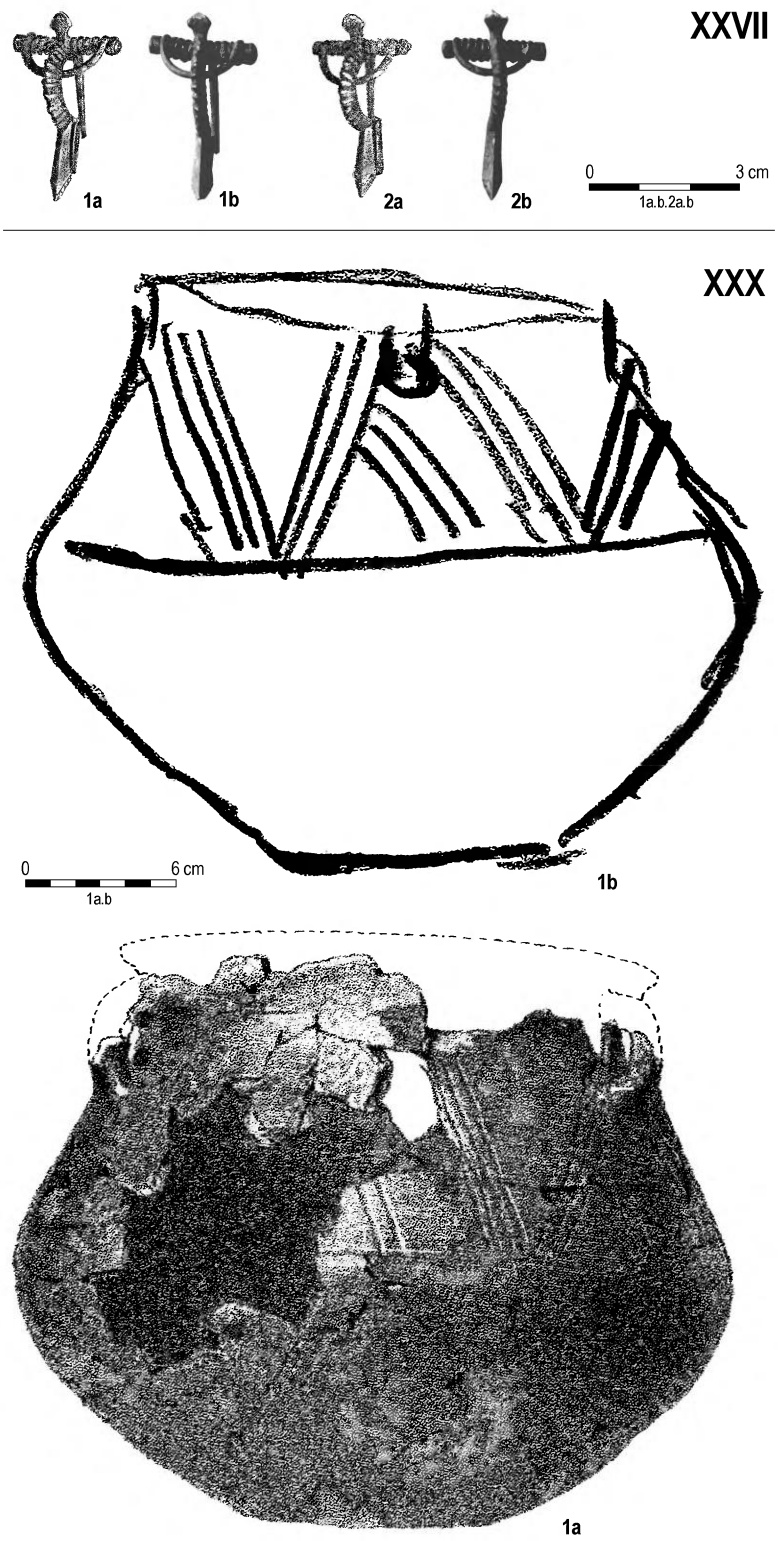

Ryc. 8. Grób XXVII (1.2 – brąz), grób XXX (1 – glina).
Fig. 8. Grave XXVII (1.2 – bronze), grave XXX (1 – clay).
Wg / After: R. Grenz, *Archiwum* (XXVII:1b.2b), J. Kostrzewski, *Archiwum* (XXX:1b), J. Heydeck 1892 (XXVII:1a.2a, XXX:1a)

Grób XXIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu, pod brukiem kamiennym.
Inwentarz: 1. Brązowa zapinka.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176.

Grób XXIV
Brak danych (grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu?).
Uwaga: Obiekt pominięty w opracowaniu J. Heydecka (por. 1892, s. 175).

Grób XXV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką; kabłąk wygięty kolankowato, pięciokrotnie facetowany, „analogiczna do okazu z grobu XXXI"; typ A 162.
Chronologia: C_2 (?).
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176; E. Blume 1915, s. 17.

Grób XXVI
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Płaski fragment brązowego przedmiotu o jednym końcu zwiniętym w uszko; dł. 7 cm; **2.** Paciorek z granatowego szkła opakowego.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176.

Grób XXVII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 8/XXVII)**: 1.** Brązowa zapinka gąsienicowata o konstrukcji kuszowatej z pełną pochewką, kabłąk łukowato wygięty, nóżka rombowata, w przekroju daszkowata, zdobiona na zakończeniu linią rytą w kształcie litery V, na główce rombowaty płaski guzek, pochewka skrócona; seria II, odmiana A, wariant 1b wg M. Tuszyńskiej (1988); dł. 3,8 cm, szer. 2,2 cm; **2.** Zapinka analogiczna do poprzedniej; dł. 3,8 cm, szer. 2,2 cm.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176, tabl. XVIII/XXVII; R. Grenz, *Archiwum*.

Grób XXVIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1.2. Dwie małe, okrągłe, brązowe sprzączki; jedna pozbawiona kolca; **3.** Fragmenty ceramiki.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176; E. Blume 1915, s. 29.

Grób XXIX
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment naczynia z białego szkła; **2.** Fragment grzebienia z brązowym nitem; **3.** Fragmenty ceramiki.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176.

Grób XXX

Grób popielnicowy z resztkami stosu.

Inwentarz (Ryc. 8/XXX)**: 1.** Misa gliniana o przysadzistym brzuścu, wylew zniszczony, w górnej części trzy małe ucha, zdobiona ornamentem krokwiowym (kąty) ujętym w poziome linie ryte, powierzchnia połyskliwa, barwy czarnej; grupa VI; śr. wylewu ok. 18,5 cm, brzuśca 28 cm, dna 12,5 cm, wys. ponad 22,5 cm.

Chronologia: B_2/C_1–C_1 (?).

Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176, tabl. XX/XXX; R. Schindler 1940, lista 6:157; J. Kostrzewski, *Archiwum*.

Uwaga: Informacja o trzech uchach na tym naczyniu pochodzi z publikacji J. Heydecka i kartoteki J. Kostrzewskiego, natomiast zdaniem R. Schindlera, który oglądał materiały z Kozłówka w latach 30. XX wieku, miało być ono zaopatrzone w dwa ucha. Rozbieżności tej nie można obecnie wyjaśnić.

Grób XXXI

Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.

Inwentarz (Ryc. 9)**: 1.** Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem, kabłąk kolankowato wygięty w przekroju daszkowaty, na nóżce i kabłąku trzy gładkie metopy, oś sprężyny zakończona okrągłymi guzkami; typ A 172 (?); dł. 4,2 cm, szer. 3 cm; **2.** Brązowa zapinka z pełną pochewką, kabłąk kolankowato wygięty, facetowany, rombowata nóżka przedłużona w stosunku do pochewki, zdobiona na końcu dwiema rytymi liniami w kształcie litery V (?), równoległymi do jej krawędzi, sprężyny brak; zbliżona do typu A 175; dł. 6 cm; **3.** Żelazny kulisty wisiorek dzwoneczkowaty z dookolną kryzą i uszkiem umieszczonym na cylindrycznej szyjce; typ Ic wg A. Kokowskiego (1991a); śr. 1,5 cm, wys. 1,8 cm; **4.** Fragment kółka z brązowego drutu; **5.** Płaski, miniaturowy paciorek z niebieskiego, przezroczystego szkła; typ TM 46; śr. 0,5 cm; **6.** Dwa (jeden zachowany w połowie) krążkowate paciorki z niebieskiego, przezroczystego szkła; typ TM 43; śr. 1,7–2 cm; **7.** Połowa krążkowatego paciorka z żółtawego, przezroczystego szkła; typ TM 45; śr. 2,3 cm; **8.** Kulisty paciorek z niebieskiego, przezroczystego szkła; typ TM 2; śr. 1,2 cm; **9.** Dwa krążkowate paciorki z przezroczystego, niebieskiego szkła; typ TM 30; śr. 1 cm; **10.** Cylindryczny, żebrowany paciorek z niebieskiego, przezroczystego szkła; zbliżony do typu TM 181; śr. 1,1 cm, dł. 1 cm; **11.** Zielony paciorek mozaikowy z żółtego, opakowego szkła zdobiony pasmem brązowych wzorów; typ TM 360b; śr. 1,3 cm; **12.** Paciorek z czarnego, opakowego szkła zdobiony żółtymi liniami falistymi; typ TM 266a; śr. 1,3 cm; **13.** Paciorek z czarnego, opakowego szkła zdobiony białymi oraz czerwonymi liniami; typ TM 265b; śr. 1,4 cm; **14.** Stopiony paciorek (paciorki ?) z czarnego, żółtego, czerwonego oraz białego szkła opakowego; wym. 3×2 cm; **15.** Dwa stożkowate, kamienne (gliniane?) guzki o karbowanej powierzchni; śr. 1–1,1 cm, wys. 1 cm; **16.** Fragment dna (?) stopionego naczynia z zielonego szkła; **17.** Przęślik płasko-kulisty; śr. 3 cm; **18.** Wiór lub odłupek krzemienny (*Feuersteinspan*); **19.** Fragment spiralnie zwiniętego przedmiotu; śr. 1 cm; **20.** Fragmenty misy glinianej; typ VIC;

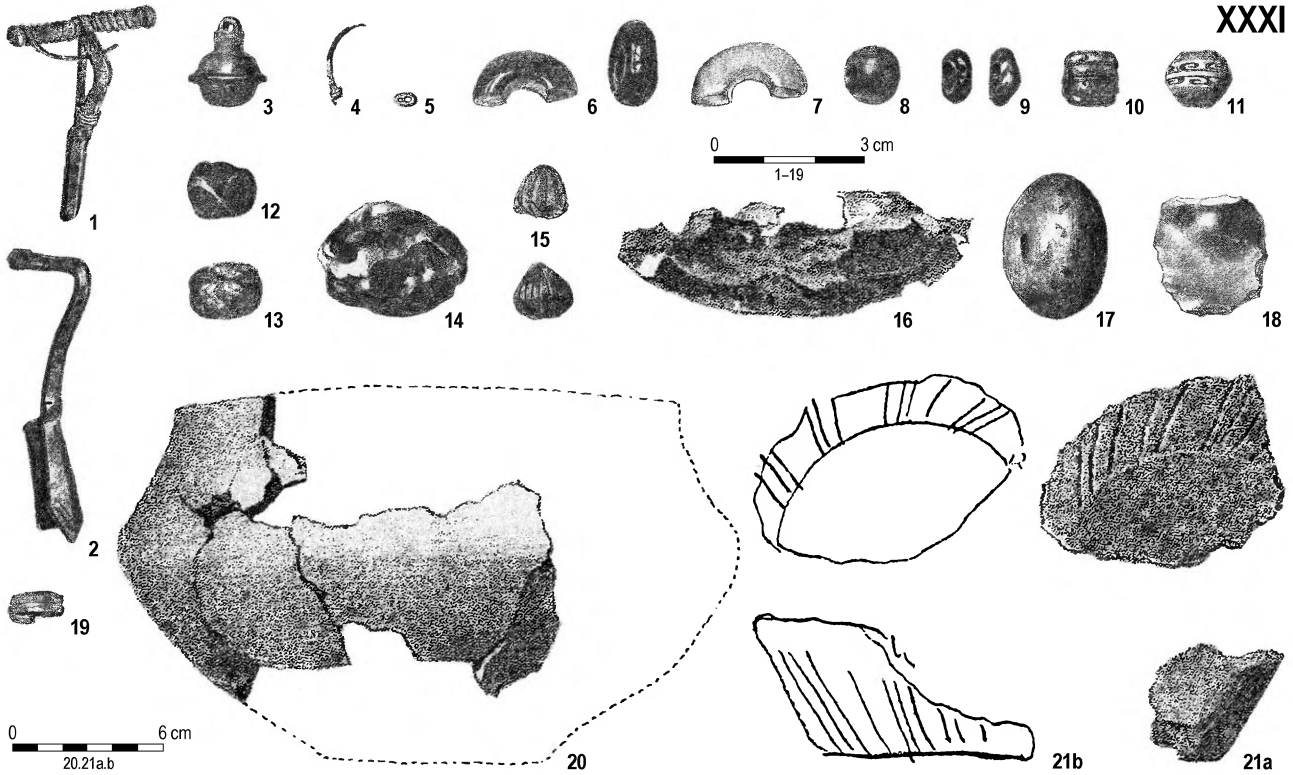

Ryc. 9. Grób XXXI (1.2.4 – brąz, 3 – żelazo, 5–14.16 – szkło, 20.21 – glina, 18 – krzemień, 15 – skamieniała masa [glina?], 17.19 – surowiec nieznany).

Fig. 9. Grave XXXI (1.2.4 – bronze, 3 – iron, 5–14.16 – glass, 20.21 – clay, 18 – flint, 15 – fossilized stuff [clay?], 17.19 – unknown).

Wg / After: H. Jankuhn, *Archiwum* (21b), J. Heydeck 1892 (all others)

21. Fragment dna dużego naczynia glinianego, zdobionego w części przydennej rytymi skośnymi liniami; **22.** Fragmenty ok. czterech naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego (?).
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176, tabl. XX/XXXI; E. Blume 1915, s. 17, 54, 177; R. Schindler 1940, lista 6:158; H. Jankuhn, *Archiwum*.
Uwaga: Zdaniem J. Heydecka naczynie nr **20** mogło być wykonane na kole garncarskim.

Grób XXXII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment naczynia z zielonkawego szkła; **2.** Fragment żelaznego przedmiotu, prawdopodobnie krzesiwa.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176.

Grób XXXIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Mała blaszka brązowa; dł. 5 cm.
Chronologia: B_2/C_1–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 176.

Grób XXXIV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu. W jamie grobowej niewielkie naczynia (**8–10**); w jednym z nich przęślik (**6**).

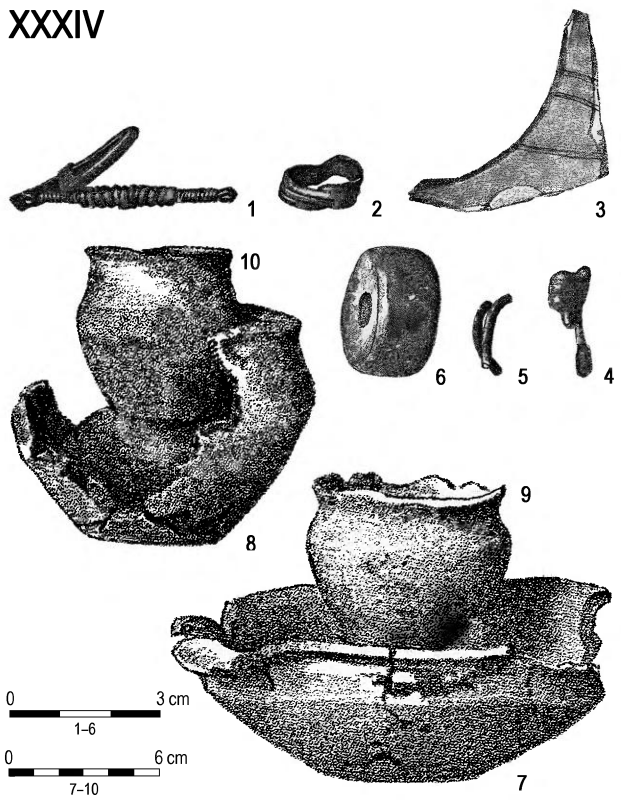

Ryc. 10. Grób XXXIV (1.2.5 – brąz, 3 – szkło, 4 – szkło i brąz, 7–10 – glina, 6 – surowiec nieznany.
Fig. 10. Grave XXXIV (1.2.5 – bronze, 3 – glass, 4 – glass/bronze, 7–10 – clay, 6 – unknown.
Wg /After: J. Heydeck 1892

Inwentarz (Ryc. 10)**: 1.** Fragmenty brązowej zapinki z podwiniętą nóżką, blaszkowatym zaczepem i martwą sprężyną; typ A 168/172; szer. 4 cm; **2.** Brązowy pierścionek wykonany z trzykrotnie spiralnie zwiniętego płaskiego drutu; zbliżony do typu 31 wg Ch. Beckmann (1969); śr. 3 cm; **3.** Fragment naczynia z „prawie białego" (bezbarwnego?) szkła, zdobionego trzema równoległymi rowkami oraz szlifowanymi owalami lub kołami; **4.** Fragment kółka z brązowego drutu z nanizanym, w chwili odkrycia stopionym paciorkiem z jasnozielonego, opakowego szkła; **5.** Fragment brązowego drutu, być może cześć ozdoby nr **4**; **6.** Cylindryczny przęślik o wklęsłych biegunach; śr. 2,5 cm; **7.** Fragmenty miski glinianej typu XIVA, o ostrym załomie brzuśca, przepalone i zdeformowane w ogniu; typ XIVA; śr. wylewu 15 cm, brzuśca 15 cm, dna 6 cm, wys. ok. 7 cm; **8.** Fragmenty miski glinianej typu XIVB; śr. brzuśca 12 cm, dna 6 cm, ok. 8 cm; **9.** Miska gliniana; typ XVIIIB; śr. wylewu 8 cm, brzuśca 8–9 cm, dna 4 cm, wys. ok. 9 cm; **10.** Miska gliniana; typ XVIIIC; śr. wylewu 6 cm, brzuśca ok. 7 cm, dna 4 cm, wys. 6 cm.
Chronologia: C_3–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177, tabl. XXI/XXXIV; E. Blume 1915, s. 24; R. Schindler 1940, lista 14:121, lista 18:138.139; H. J. Eggers 1951, s. 102, poz. 575.

Grób XXXV
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragment brązowego kółka; **2.** Dwa naczynia misowate, prawdopodobnie wykonane na kole garncarskim, silnie przepalone i zdeformowane w ogniu.
Chronologia: B_2/C_1 (C_{1b}?)–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177.
Uwaga: R. Schindler jedno z naczyń określa jako zdobioną misę 6A/B (R. Schindler 1940, lista 6:159), co najprawdopodobniej wynika z błędnego podpisania naczynia w *Prussia Museum*. W archiwum H. Jankuhna zachowała się fiszka z fotografią naczynia, na którym widać wykonany białym atramentem napis *Kl. Koslau XXXV* (Ryc. 11:2d). „Misa" ta z pewnością pochodziła z grobu XXXVI.

Grób XXXVI
Grób popielnicowy z resztkami stosu. W jamie grobowej odkryto popielnicę, wewnątrz której znaleziono brązową igłę. Najgłębszy pochówek na stanowisku.
Inwentarz (Ryc. 11)**: 1.** Brązowa igła z podłużnym otworkiem i niewielkim rowkiem po jego obu stronach; typ I.2 wg B. Beckmanna (1966); dł. 7 cm; **2.** Waza gliniana, zdobiona w górnej części brzuśca trzema horyzontalnymi listwami plastycznymi, a na szyjce rzędem pionowych żłobków, powierzchnia gładka, połyskliwa barwy czarnej; zbliżona do typu IVA; śr. wylewu 19,7 cm, brzuśca 23 cm, dna 9 cm, wys. 15,4 cm.
Chronologia: B_2/C_1–C_1 (?).
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177, tabl. XIX/XXXVI; R. Schindler 1940, lista 6:159; H. Jankuhn, *Archiwum*; J. Kostrzewski, *Archiwum*.

Grób XXXVII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz (Ryc. 12)**: 1.** Brązowa sprzączka o dwudzielnej ramie

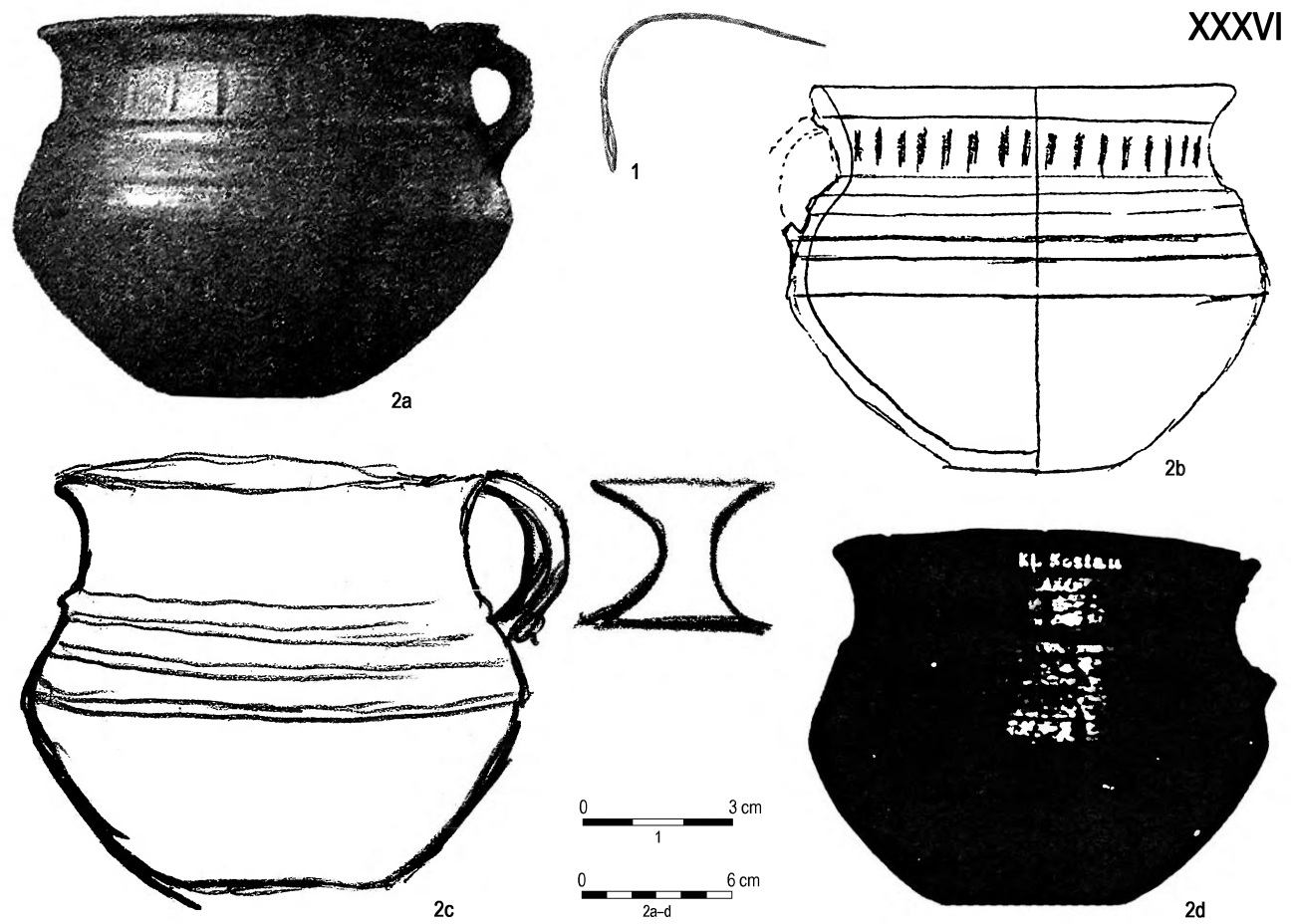

Ryc. 11. Grób XXXVI (1 – brąz, 2 – glina).
Fig. 11. Grave XXXVI (1 – bronze, 2 – clay).
Wg / After: J. Heydeck 1892 (1, 2a), H. Jankuhn, *Archiwum* (2b, 2d), J. Kostrzewski, *Archiwum* (2c)

w kształcie litery omega oraz krótkiej, prostokątnej skuwce z trzema otworami na nity; typ AE4; wym. skuwki 5,2×2 cm, ramy 5(?)×2 cm; **2.** Fragment brązowej igły; dł. 3,5 cm; **3.** Fragment żelaznej igły bądź szydła; dł. 3,5 cm; **4.** Dwa stopione paciorki z zielonego, przezroczystego szkła; typ TM 42 (?); **5.** Stopiony paciorek (paciorki?) z zielonego, przezroczystego szkła; **6.** Dwa żel. taśmowate okucia kasetki (klamry); **7.** Fragmenty misy glinianej typu VIC, o powierzchni barwy żółtej z czerwonymi i szarymi przebarwieniami; śr. wylewu 17 cm, brzuśca 22 cm, dna 6 cm, wys. 15 cm; **8.** Miska gliniana; typ XIVB; śr. wylewu 8 cm, brzuśca ok. 10 cm, dna 4 cm, wys. 8 cm.
Chronologia: C_{1b}–C_2.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177, tabl. XXI/XXXXVII; E. Blume 1912, s. 52; 1915, s. 119; R. Schindler 1940, lista 6:160, 14:122; V. I. Kulakov 2006, s. 76, ryc. 7:4; F. Jakobson, *Archiwum*.

Grób XXXVIII
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmenty naczynia z zielonego szkła; **2.** Przęślik; **3.** Miska gliniana; typ XVIIIB; **4.** Fragmenty czterech dużych naczyń glinianych.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177; R. Schindler 1940, lista 18:140.

Grób XXXIX
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Brązowa zapinka kuszowata z podwiniętą nóżką, kabłąk wygięty kolankowato, trójkrotnie facetowany, „analogiczna do okazu z grobu XXXI"; A VI s. 1; **2.** Brązowa igła „analogiczna do okazu z grobu XXXVI".
Chronologia: C_2 (–D?)
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177; E. Blume 1915, s. 17, 116, 177.

Grób XL
Grób ciałopalny, jamowy z resztkami stosu.
Inwentarz: 1. Fragmentynaczynia z zielonego szkła; **2.** Fragmenty okucia z nitem, wykonanego z cienkiej blachy brązowej; **3.** Misa gliniana; typ VIC; **4.** Fragmenty czterech naczyń glinianych wykonanych ręcznie i na kole garncarskim, w tym jeden zdobiony ornamentem paznokciowym.
Chronologia: C_2–D.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177; R. Schindler 1940, lista 6:161.

Groby XLI i dalsze: J. Heydeck (1892, s. 171) podaje, że oprócz 40 grobów z *mehr oder weniger bemerkenswerte Fundobjekte*, w Kozłówku znaleziono też ok. 40 dalszych *Grabstellen*, prawdopodobnie grobów ciałopalnych, jamowych z resztkami stosu.

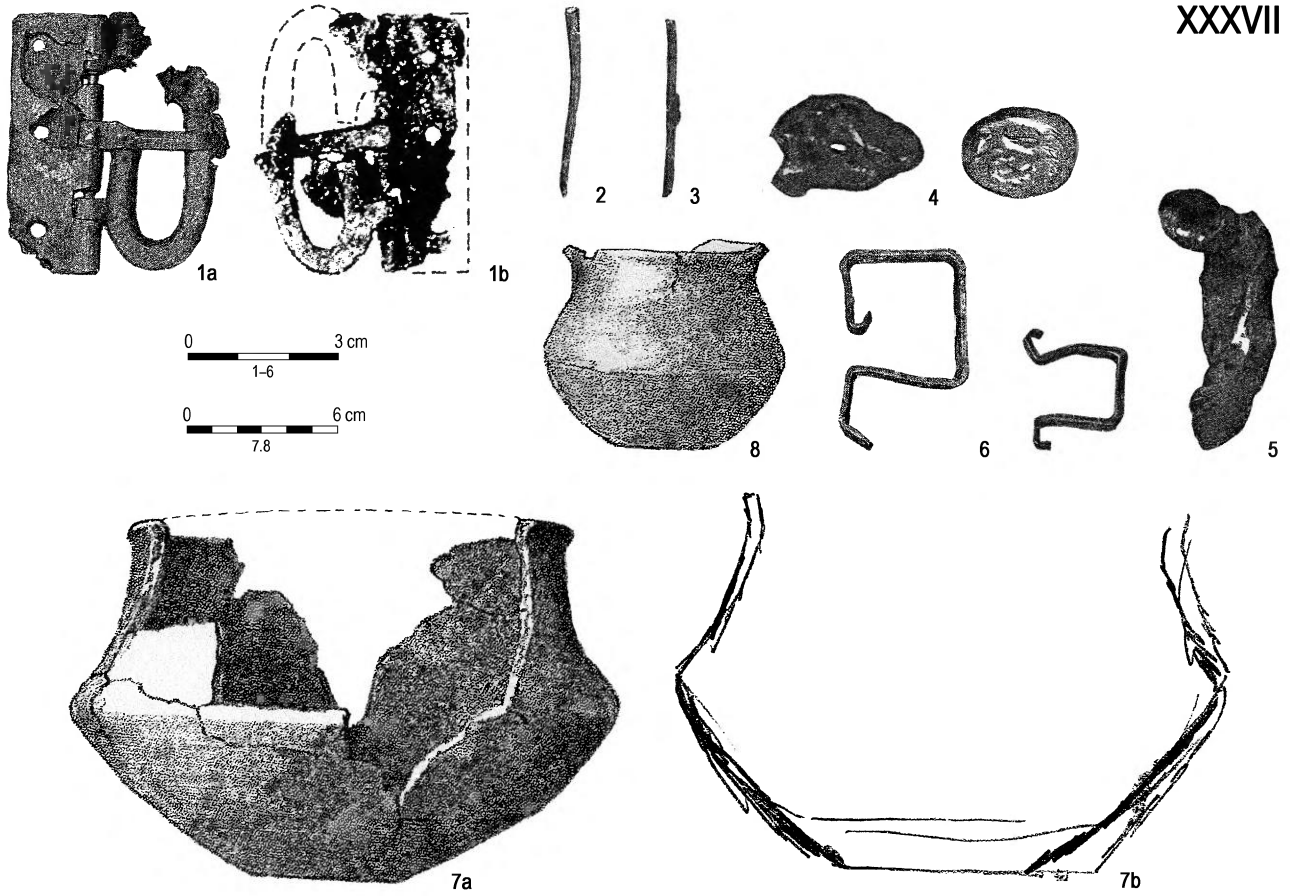

Ryc. 12. Grób XXXVII (1.2 – brąz, 3.6 – żelazo, 4.5 – szkło, 7.8 – glina).
Fig. 12. Grave XXXVII (1.2 – bronze, 3.6 – iron, 4.5 – glass, 7.8 – clay).
Wg / After: V. I. Kulakov 2006 (1b), F. Jakobson, *Archiwum* (7b), J. Heydeck 1892 (1a.2–6.7a)

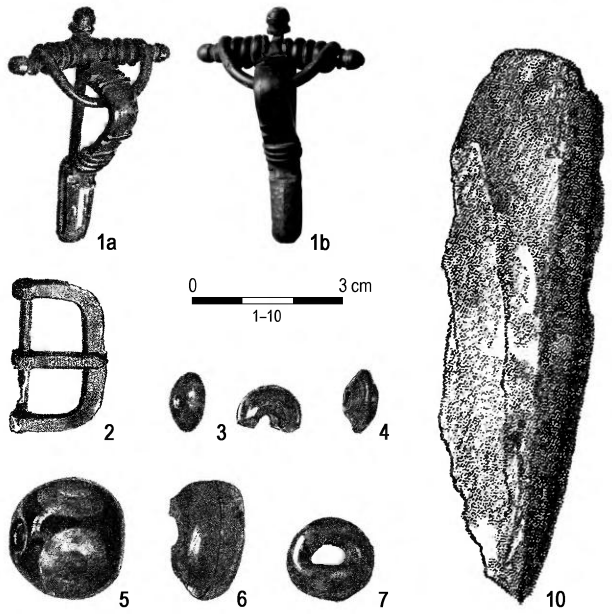

Ryc. 13. Znaleziska luźne (1.2 – brąz, 3–7 – szkło, 10 – krzemień.
Fig. 13. Stray finds (1.2 – bronze, 3–7 – glass, 10 – flint.
Wg / After: R. Grenz, *Archiwum* (1b), J. Heydeck 1892 (1a.2–10)

Zabytki znalezione luźno (Ryc. 13):
1. Brązowa, kuszowata zapinka z podwiniętą nóżką i poprzecznie nacinanym blaszkowatym zaczepem, kabłąk taśmowaty, kolankowaty, zdobiona nacinanymi metopami przy główce i zaczepie oraz na facetowanej nóżce, na główce i na końcach osi sprężyny profilowane guzki; typ A 172; dł. 4,5 cm; **2.** Brązowa, dwudzielna sprzączka z prostym kolcem; typ AD30; wys. 3 cm, szer. 2 cm; **3.** Dwa krążkowate paciorki z niebieskiego, przezroczystego szkła; typ TM 30; śr. 1–1,3 cm; **4.** Dwustożkowy paciorek z niebieskiego, przezroczystego szkła; typ TM 57; śr. 1,3 cm; **5.** Duży paciorek z czarnego, opakowego szkła zdobiony czterema „oczkami", dwoma biało-czerwonymi oraz dwoma zielono-białymi; typ TM 224f; śr. 3 cm; **6.** Połowa paciorka z zielonego przezroczystego szkła zdobionego horyzontalną linią; typ TM 243; śr. 2,5 cm; **7.** Nadtopiony krążkowaty paciorek z niebieskiego przezroczystego szkła; zbliżony do typu TM 43; śr. 1,7 cm; **8.** Stopiony paciorek z niebieskiego, przezroczystego szkła; **9.** Fr. ramy brązowej sprzączki; **10.** Narzędzie krzemienne; dł. 11 cm; **11.** Trzy fragmenty stopionych naczyń szklanych; **12.** Cztery przęśliki; **13.** Mały, okrągły krzesak kwarcytowy; **14.** Fragmenty ceramiki, w tym wykonanej przy użyciu koła.
Literatura: J. Heydeck 1892, s. 177–178, tabl. XXIIi.m–r, XXIIIl; E. Blume 1912, s. 36; 1915, s. 41, 101; R. Grenz, *Archiwum*.

ANALIZA

Zapinki

Na nekropoli w Kozłówku znaleziono łącznie osiemnaście zapinek lub ich fragmentów. Odkryto je w czternastu zespołach grobowych (A, VII, IX, X, XVI, XVII, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVII, XXXI, XXXIV, XXXIX), a jeden okaz luźno na powierzchni stanowiska.

Najwcześniejszą formę na cmentarzysku reprezentuje pochodząca z grobu A, zapinka kapturkowa serii wschodniej typu A 41 (O. Almgren 1923, s. 17–19, tabl. II:41). Nie została ona nigdy zilustrowana, ani bliżej scharakteryzowana (por. G. Bujack 1891, s. 11; A. Bezzenberger 1904, s. 78, przyp. 1; E. Blume 1915, s. 177).

Zapinki kapturkowe A 41 są charakterystyczne głównie dla terenów w dorzeczach Odry i Wisły, gdzie datuje się je od schyłku fazy B_2 po fazę B_2/C_1–C_{1a} (K. Godłowski 1974, s. 28, tabl. I:19; R. Wołągiewicz 1974, s. 145, ryc. 1; 1981, s. 167, tabl. XXIII:64.65, XIX:1.5; 1993, s. 24–25, ryc. 1; M. Olędzki 1998, s. 76–77). Kilkanaście egzemplarzy pochodzi również ze stanowisk prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia (J. Schuster 2006), gdzie wyznaczają najwcześniejszy horyzont osadnictwa kultury wielbarskiej.

Pozostałe zapinki znalezione w Kozłówku reprezentują różne warianty fibul VI grupy według O. Almgrena.

Najliczniejsze są fibule z podwiniętą nóżką – osiem egzemplarzy odkryto w grobach (VII, IX, X, XVI, XXV, XXXI, XXXIV, XXXIX) a jeden luźno. Ze względu na sposób przytwierdzenia końca pochewki do kabłąka, podzielono je na dwie grupy. Pierwsza obejmuje okazy, w których drucikowaty koniec pochewki owinięto wokół kabłąka. Do grupy drugiej zaliczono zapinki o blaszkowatym zaczepie, nawiązujące do fibul typu A 172 (O. Almgren 1923, s. 77, tabl. VII:172).

Spośród fibul grupy pierwszej (groby X, XVI, XXV oraz XXXIV) tylko jedna została zilustrowana przez J. Heydecka (Ryc. 4/XVI:1); bliższe informacje o pozostałych pochodzą z katalogu E. Blumego (1915, s. 15, 17).

Za najwcześniejszą stylistycznie należy uznać egzemplarz pochodzący z grobu XVI. Była to niewielka zapinka o łukowato wygiętym, stosunkowo masywnym kabłąku i długiej sprężynie, przez co sprawiała wrażenie krępej. Zapinki o podobnym kształcie, częściowo nawiązujące do wydzielonego przez A. Kokowskiego (1995, s. 14, ryc. 2h) wzoru ZM 55A odkryto m.in. w Ciepłem, pow. tczewski, grób 15 (d. *Warmhof, Kr. Marienwerder*; A. Schmidt 1902, s. 104, tabl. V:28; E. Blume 1915, s. 18), Pruszczu Gdańskim, st. 7, pow. gdański, grób 247 (M. Pietrzak, M. Tuszyńska 1988, tabl. 372(1):1) oraz Jartyporach, pow. węgrowski, groby 122 i 180B (J. Andrzejowski, A. Żórawska, M. Biborski, W. Kapla 2002, s. 256, ryc. 6:7; A. Żórawska 2006, s. 100–101, ryc. 2:5). W grupie masłomęckiej zapinki ZM 55A wiązane są z fazą C_2 (A. Kokowski 1995, s. 43; 1997a, s. 716–717). Wymienione egzemplarze wielbarskie datuje się podobnie, tj. na fazy C_{1b}–C_2 ewentualnie tylko C_2. W powyższych ramach należy też umieszczać fibulę z grobu XVI w Kozłówku.

Drugą zapinkę o łukowatym kabłąku odkryto w grobie X. Według opisów jej kabłąk był płaski, taśmowaty, zdobiony ornamentem metopowym. R. Schindler (1940, lista 6:152) zaliczył ją do wydzielonego na potrzeby monografii ceramiki gocko-gepidzkiej, typu *F.29*. Do tego wariantu włączył jeszcze dwie zapinki – z Malborka-Wielbarka, pow. malborski (d. *Willenberg, Kr. Marienwerder*), grób 245, i z Maciejewa, pow. tczewski (d. *Maciejewo, Kr. Dirschau*), grób 8 (R. Schindler 1940, lista 10a:1, 18:53, ryc. 28). Tę ostatnią znaleziono m.in. ze sprzączką z pogrubioną ramą[6], co pozwala datować ją na fazę C_3–D. Zbliżone okazy znane są z kilku innych stanowisk kultury wielbarskiej. Dwie fibule tego typu odkryto w grobie 25 w Brulinie-Koskach, pow. wysokomazowiecki wraz ze sprzączką o pogrubionej ramie (A. Kempisty 1968, s. 22–424, ryc. 43f.g), a kolejną w kurhanie typu rostołckiego w Bielawach, pow. nidzicki (J. Michalski 2001, s. 76, tabl. II:5). Datowanie zapinki z grobu X w Kozłówku na fazę C_3–D potwierdza znaleziona razem z nią sprzączka o okrągłej, masywnej ramie.

Dwie pozostałe fibule (groby XXV i XXXIX) miały facetowane, wygięte kolankowato kabłąki. Cecha ta uznawana jest w grupie masłomęckiej i kulturze wielbarskiej za cechę młodszą, charakterystyczną przede wszystkim dla zespołów z fazy C_2 (A. Kokowski 1995, s. 43; W. Nowakowski 2001, s. 133), pojedyncze egzemplarze datowane są także nieco wcześniej, na schyłek fazy C_1 (por. A. Żórawska 2006, s. 100–101, ryc. 2:4).

Drugą grupę fibul z podwiniętą nóżką znalezionych w Kozłówku stanowią okazy o blaszkowatym zaczepie (groby VII, IX i XXXIV oraz jeden okaz odkryty luźno). Możliwe, że do tej grupy należy włączyć również fibulę[7]

[6] Zespół ewidentnie przemieszany – być może obiekt z zapinką i m.in. sprzączkami oraz wisiorkami wiaderkowatymi wkopano w starszy grób z wczesnego okresu rzymskiego, datowany fibulą oczkowatą typu A 53 (E. Blume 1912, s. 45, przyp. 3, ryc. 44; 1915, s. 18, 35, 64, 71, 115, 156; O. Almgren 1923, s. 192).

[7] Na podstawie ilustracji J. Heydecka trudno jest ocenić, czy ta zapinka miała drucikowate owinięcie wokół kabłąka, czy też blaszkowaty zaczep zdobiony poprzecznymi nacięciami. Pewną przesłanką przemawiającą za tą drugą możliwością jest ocena R. Schindlera (1940, lista 6:158), który określił ją jako typ *F.27*, do którego włączył także fibule z Malborka-Wielbarka, groby 62, 207, 338, 525, 1328, 1468 oraz 1686, Janowa, pow. elbląski, grób 30 (d. *Hansdorf, Kr. Elbing*), i dwa okazy ze Starego Targu, pow. sztumski (d. *Altmark, Kr. Stuhm*), groby 159, 252 (R. Schindler 1940, listy 1:59, 8:32, 14:26, 18:21.22.39.65. 99.111.118). Wszystkie bliżej znane zapinki, poza jedną z grobu 338 w Malborku-Wielbarku (por. J. Andrzejowski, J. Martens 1996, s. 26, tabl. X:7), to klasyczne egzemplarze z podwiniętą nóżką zaopatrzone w guzek na główce (Malbork-Wielbark, groby 207 i 525 – R. Schindler 1940, ryc. 5:2, 45:1; Stary Targ, grób 252 – A. Żórawska 2005, s. 123, tabl. XXXI/252:1.2) lub fibule o blaszkowatym

z grobu XXXI (Ryc. 9:1). Egzemplarze grobów VII i IX były smukłe i miały taśmowate, facetowane kabłąki (Ryc. 3:1, 4/IX:1), natomiast okaz znaleziony na powierzchni stanowiska należał do form krępych (Ryc. 13:1).

Zapinki A 172 charakterystyczne są przede wszystkim dla ugrupowań gockiego kręgu kulturowego, znacznie mniejsze skupisko zanotowano w Skandynawii (J. Okulicz 1970, s. 462–463; A. Kokowski 1995, s. 48–49, ryc. 67, mapa 37; J. Schuster 2004, s. 90, ryc. 4, lista 2). Stosunkowo licznie występowały także na obszarach bałtyjskich (P. Szymański 2006, s. 371, przyp. 8; A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 52–53). W kulturze wielbarskiej datowane są od fazy C_2 młodszego okresu rzymskiego po wczesny odcinek okresu wędrówek ludów (K. Godłowski 1974, s. 39, tabl. II:10; J. Okulicz 1970, s. 462–463; R. Wołągiewicz 1993, s. 25; J. Schuster 2004, s. 88–89). W podobnych ramach chronologicznych umieszczane są też okazy z obszarów sąsiednich (H. Machajewski 1992, s. 22–23; J. Schuster 2004, s. 88–89). Część badaczy twierdzi jednak, że ich datowanie należałoby zawęzić do fazy C_3 (A. Kokowski 1995, s. 15, 44, 48, ryc. 2r; 1999, s. 313; J. Kleemann 2007, s. 71–72; B. Niezabitowska 2007, s. 645, 647–649). Bliższa analiza zapinek typu A 172 i form zbliżonych każe krytycznie przyjrzeć się tym poglądom.

Za najwcześniejsze egzemplarze, z fazy C_2, uważane są zapinki odkryte w Ulkowach, pow. gdański, grób 94, Niedanowie, pow. nidzicki, grób 109, oraz w Cecelach, groby 26[8] i 374 (J. Jaskanis 1996, s. 15, 52, tabl. V/26:1.2, XLV/374:1.2; M. Tuszyńska 2005, s. 35, tabl. XXXVII/94:1; W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 28, tabl. XXX/109:1). Wszystkim towarzyszyły głównie paciorki lub naczynia gliniane, a więc przedmioty nie pozwalające na tak precyzyjne datowanie. To samo tyczy się okazu z grobu 279 w Cecelach, przypisywanego fazom C_2–C_3 (J. Jaskanis 1996, s. 42, tabl. XXXIV/279:1). Pewnie datowane zapinki A 172 są młodsze. W Cecelach, grób 283, omawianą fibulę odkryto wraz zapinką A VI s. 1 o płaskim, taśmowatym kabłąku[9], które to cechy uznaje się za charakterystyczne dla fazy C_3–D (K. Godłowski 1974, s. 29–30, 39, 46, tabl. I:25, II:1.2, IV:9; A. Kokowski 1995, s. 35–48). Prawdopodobnie kolejny egzemplarz znaleziono na tym samym stanowisku, w grobie 407, gdzie towarzyszyła mu m.in. sprzączka typu Strzegocice, datowana na rozwiniętą fazę wczesnej fazy wędrówek ludów (R. Madyda-Legutko 1978; 1987, s. 70; J. Tejral 1997, s. 336, ryc. 6:5.9, 17:17.18). W Brulinie-Koskach, w grobie 27 parze zapinek omawianego wariantu towarzyszyła okrągła sprzączka o pogrubionej ramie (A. Kempisty 1968, s. 424, ryc. 47b.c). Zapinkę z Kitek, pow. mławski, z grobu wtórnego w nasypie kurhanu II, znaleziono wraz ze stożkowatym pucharkiem zdobionym szlifowanymi owalami, zbliżonym typu E 237 (J. Okulicz 1970, tabl. IV:2).

Na innych obszarach zapinki A 172 także występują w zespołach ze schyłku okresu rzymskiego lub początków okresu wędrówek ludów. Na sambijskim cmentarzysku w Bol'šoe Isakovo, raj. Gur'evsk / Большое Исаково, рай. Гурьевск (d. *Lauth, Kr. Königsberg*), grób 27, fibuli towarzyszyło m.in. językowate okucie końca pasa (K. Skvorzov 2007, s. 127, tabl. 33). Analogiczne okucia wraz omawianymi fibulami znaleziono też Grądach, pow. giżycki (d. *Grunden, Kr. Angeburg*), grób 65 (N. Åberg 1919, s. 34, ryc. 2) i Netcie, pow. augustowski, grób 24 (A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 17, tabl. XII/24:1). W Boćwince Starej, pow. gołdapski (d. *Alt Bodschwingken, Kr. Goldap*), grób 9 (A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 52–53) i byłym *Alt Uszblenken, Kr. Goldap* (okolice obecnego Żabina, pow. gołdapski), grób II, urna 8 (M. Engel, P. Iwanicki, A. Rzeszotarska-Nowakiewicz 2006, tabl. XI:1.2.3), zapinkom towarzyszyły sprzączki z pogrubioną ramą. W Sejflod na Jutlandii, w grobie OO z zapinką A 172 znaleziono fibule z prostokątnymi płytkami na główce, zdobione ornamentyką stempelkową (J. Nielsen 2000a, s. 135; 2000b, s. 114), a w grobie z Järrestad w Skanii, podobne zapinki i pucharek E 237 (B. Stjernquist 2002).

Należy więc przyjąć, że fibule A 172 charakterystyczne są przede wszystkim dla fazy C_3–D, a więc schyłkowego okresu osadnictwa kultury wielbarskiej. Elementy wyposażenia znalezione w Kozłówku razem z zapinkami z podwiniętą nóżką i blaszkowatym zaczepem również wskazują na podobne datowanie.

Odkryta w grobie XXXIV zapinka z podwiniętą nóżką miała „martwą" sprężynę (Ryc. 10:1), który to element uznawany jest za cechę dystynktywną fibul typu A 168 (O. Almgren 1923, s. 78, tabl. VII:168). Od klasycznych egzemplarzy tej formy, okaz z Kozłówka różnił się jednak haczykowatym zaczepem pochewki, czym nawiązywał do okazów A 172.

Zapinki łączące cechy obu tych typów nie są szczególnie popularne w materiałach kultury wielbarskiej. Zbliżone fibule odkryto w grobie w Nerwiku-Szczepinie, pow. olsztyński (d. *Nerwigk-Ernsthof, Kr. Allenstein*; D. Bohnsack 1938a, s. 24, ryc. 1; R. Schindler 1941, s. 54, przyp. 4; A. Cieśliński 2010, s. 252, tabl. 1H:2), Malborku-Wielbarku, grób 400 (J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. XIII/400), Warszawie-Białołęce, pow. *loco*, znal. luźne (T. Liana 1957, s. 380, ryc. 4a) oraz Modle, pow. mławski, grób 146 (J. Andrzejowski 2006, s. 23, ryc. 9:1.2). Analogiczne egzemplarze znane są z kilku stanowisk kultur

zaczepie (Malbork-Wielbark, groby 1328 i 1468 – R. Schindler 1940, ryc. 38:2, 64:1.2, 67:3; por. J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. XL/1468:3). Możliwe więc, że fibulę bez guzka z grobu XXXI z Kozłówka włączono do typu *F.27* ze względu na jej blaszkowaty zaczep.

[8] Fibule te nie są klasyczną formą typu A 172, obie mają szeroki zaczep analogiczny do omawianych okazów, jednakże dość długi i oplatający kabłąk dookoła.

[9] Być może zapinka ta również miała blaszkowaty zaczep; warto zaznaczyć, że wykonana była z innego surowca.

czerniachowskiej i Sîntana de Mureş, np. Černâhiv, Kiïvs'ka oblast' / Черняхив, Київська область, grób 256 (E. A. Symonovič 1967, s. 18, ryc. 7:10), Dănceni, rai. Ialoveni, grób 342 (I. A. Rafalovič 1986, s. 98, tabl. XLVII:9), Mihălăşeni, rai. Ocniţa (O.-L. Şovan 1999, ryc. 2:4). Rzadziej rejestrowane są na innych obszarach, np. Nesterov, raj. Nesterov / Нестеров, рай. Нестеров (d. *Stallupönen, Kr. Stallupönen*; E. Blume 1912, s. 31), Boćwinka Stara, grób 9 (A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 52–53).

Fibule A 168 stanowią jeden z wyznaczników fazy C_2 w kulturze wielbarskiej (K. Godłowski 1974, s. 39; R. Wołągiewicz 1993, s. 25). Jednakże, w przypadku omawianego wariantu, największe znaczenie przy próbie określenia jego chronologii ma forma zaczepu, która jest cechą młodszą, datowaną już na fazę C_3–D. Wydaje się, że na ten odcinek należy datować również analizowane zapinki. Znajduje to potwierdzenie w przypadku obu okazów z grobu 146 z Modły, które odkryto wraz z grzebieniem o dzwonowatym uchwycie (J. Andrzejowski 2006, s. 23, ryc. 9).

Pozostałe pięć zapinek odkrytych w Kozłówku reprezentuje formy o pełnej pochewce 2 serii VI grupy (XVII, XXII, XXVII, XXXI).

W grobie XXII (Ryc. 7:1) znaleziono zapinkę kuszowatą z ramowatą nóżką, należącą do rzadko spotykanego typu A 185 (O. Almgren 1923, tabl. VIII:185). Jej kabłąk, począwszy od wygięcia aż do nóżki, został ozdobiony poprzecznymi nacięciami[10].

Na terenie kultury wielbarskiej podobną zapinkę odkryto m.in. w grobie 539 w Niedanowie. Wraz z nią znaleziono wisiorki toporowate oraz fibulę z pełną pochewką i przedłużoną nóżką (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 94, tabl. CXCIV/539), co pozwala datować zespół na schyłek fazy C_2 lub fazę C_3–D. Kolejny okaz z tego samego stanowiska zarejestrowano w grobie 549 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 96, tabl. CXCVII/549:1), w którym wystąpiły jeszcze m.in. naczynie zdobione ornamentyką stempelkową oraz fragment sprzączki o pogrubionej ramie. Zapinki typu A 185 odkryto również w grobie szkieletowym z Pruszcza Gdańskiego, st. 6 (d. *Prauster Dreieck*; R. Schindler 1941, s. 53, tabl. IV), datowanym zapinką tarczowatą Matthes ser. 4 B/C (?) na fazy C_2–C_3 (C. von Carnap-Bornheim 2000, s. 71), a także w Malborku-Wielbarku (R. Schindler 1941, s. 54, przyp. 4), luźno na cmentarzysku we Włocławku-Szpetalu, pow. włocławski (K. Hahuła 1988, s. 88, 101, tabl. II:13), oraz na osadzie w Witankach, pow. węgrowski (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, s. 55, przyp. 14). Być może analogiczne okazy pochodzą z Warszawy-Kawęczyna, pow. *loco* (B. Jankowska 1962, s. 336, tabl. LXXI:9) i Malborka-Wielbarka, grób 577 (J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. XVI/577). Egzemplarz z Kozłówka, dzięki pucharkowi typu E 230, można datować na schyłek fazy C_2 i fazę C_3–D.

Omawiane fibule zarejestrowano również na innych obszarach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Kilka zapinek tego typu znanych jest z terenów zajętych przez osadnictwo grupy dębczyńskiej, kultury przeworskiej oraz kręgu nadłabskiego, gdzie datowane są w przedziale C_2–D (H. Machajewski 1992, s. 23–24; J. Schuster 2004, s. 86, ryc. 2). Warto zwrócić uwagę, iż prawie wszystkie egzemplarze skupiają się na stosunkowo niedużym geograficznie obszarze.

W grobie XXXI odkryto smukłą zapinkę o rombowato ukształtowanej i przedłużonej w stosunku do pochewki nóżce (Ryc. 9:2), zbliżoną do typu A 175 (O. Almgren 1923, s. 86, tabl. VII:175).

Zapinki te charakterystyczne są przede wszystkim dla obszarów północnej Europy, szczególnie zaś dla terenów w dorzeczu Łaby; nieco mniej egzemplarzy zarejestrowano na Morawach, w Skandynawii oraz Pomorzu Zachodnim, gdzie datowane są głównie na fazy C_2 i C_3 (O. Almgren 1923, s. 86; K. Godłowski 1970, s. 72–74, tabl. XIV:30, XV:6; 1992, s. 39, ryc. 14:6; H. Machajewski 1992, s. 26–27). W kulturze wielbarskiej omawiane zabytki należą do form unikatowych; dotychczas znajdowano je wyłącznie pojedynczo. Najbliższą morfologicznie fibulę odkryto być może w Bzowie, pow. świecki (d. *Sibsau, Kr. Schwetz*; E. Blume 1915, s. 163; O. Almgren 1923, s. 100, 128). Zbliżone okazy znane są też z Malborka-Wielbarka, grób 1334 (133?) (J. Andrzejowski, J. Martens 1996, s. 29, tabl. XL/1334:3; por. R. Schindler 1940, ryc. 62:2) oraz Starego Targu, grób 241 (A. Żórawska 2005, s. 241, tabl. XXVIII/241:1). Nielicznie egzemplarze znaleziono na stanowiskach pozostałych ugrupowań kręgu gockiego, np. w Gródku nad Bugiem, pow. hrubieszowski, grób 68 i Masłomęczu, pow. hrubieszowski, grób 84 (A. i E. Kokowscy 1987, s. 15, ryc. 3:4; A. Kokowski 1993a, s. 54–55; 1993b, ryc. 60b).

Zdaniem A. Kokowskiego zapinki z rombowatą nóżką zbliżone do typów A 174–177[11] w kulturze wielbarskiej oraz w grupie masłomęckiej należy wywodzić z kultury czerniachowskiej (A. Kokowski 1995, s. 50). W przypadku fibuli z Kozłówka trudno się jednak z tym poglądem zgodzić. Niewielka liczba omawianych zabytków na obszarach czerniachowskich (A. Kokowski 1995, s. 50,

[10] Nie można wykluczyć, że fibula miała wielokrotnie owinięty wokół kabłąka drucikowaty zaczep pochewki. Bliższa analiza rysunku zabytku i porównanie go z ilustracjami innych fibul czynią to mniej prawdopodobnym. Na rysunkach J. Heydecka zaczep nóżki zawsze był nieznacznie większy od całkowitej szerokości kabłąka i wyraźnie się od niego „odcinał" (por. ryc. 4/XVI:1). Na rycinie przedstawiającej zapinkę z grobu XXII nie widać nic takiego, z czego wynika, że nie miała ona drucikowatego zaczepu, a jedynie imitujące go poprzeczne nacięcia. Taka interpretacja znajduje potwierdzenie w pracy E. Blume, który określił zabytek jako zapinkę z pełną pochewką (*Armbrustfibel mit Nadelscheide*; E. Blume 1912, s. 143).

[11] Fibule tego typu A. Kokowski określił mianem wzoru ZG 68 (A. Kokowski 1995, s. 15, ryc. 2p).

mapa 36, ryc. 68) i ich masowe występowanie w kręgu nadłabskim oraz liczna reprezentacja w grupie dębczyńskiej, sugeruje północno-zachodnią proweniencję interesującej nas formy.

W grobie XXXI oprócz omawianej fibuli odkryto również fragmenty pucharka wykonanego z zielonego szkła oraz prawdopodobnie zapinkę typu A 172, co pozwala datować ten zespół na fazę C_3–D.

Kolejne zapinki z pełną pochewką odkryto w grobie XXVII (Ryc. 8/XXVII:1.2). Były to dwie niemal identyczne fibule o gąsienicowatych kabłąkach (*Raupenfibeln)*. Oba egzemplarze odpowiadają wariantowi 1b, odmiany A, serii II w klasyfikacji M. Tuszyńskiej (1988).

Zapinki gąsienicowate rejestrowane są głównie na południowych pobrzeżach Bałtyku, najczęściej na terenach kultury wielbarskiej oraz kręgu zachodniobałtyjskiego (M. Tuszyńska 1988, s. 177–178, ryc.1; A. Kokowski 1995, s. 40; 1997a, s. 724, ryc. 54; M. Mączyńska 2007, s. 375, mapa 5, lista 1). Egzemplarze wielbarskie odróżniają się od okazów bałtyjskich przede wszystkim brakiem karbowania nóżki (A. Kokowski 1995, s. 50). Najbliższa morfologicznie zabytkom z Kozłówka fibula została znaleziona luźno w Tumianach, pow. olsztyński (A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008, s. 179–180, ryc. 2), podobne okazy znane są też m.in. z Cecel, grób 100B (J. Jaskanis 1996, s. 24, tabl. XV/100B:1), Kleszewa, pow. pułtuski, groby 629 i 720 (M. Tuszyńska 1988, s. 184; A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008, s. 181) lub Malborka-Wielbarka, ul. Zagórna, grób 8 (M. Pietrzak 1965, s. 167–168, tabl. III:2).

Raupenfibeln datowane są od schyłku fazy C_2 lub początków fazy C_3–D (M. Tuszyńska 1988, s. 182–183; A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008, s. 181), na co wskazują okazy z Pruszcza Gdańskiego, st. 7, groby 129 i 238 (M. Pietrzak, M. Tuszyńska 1988, tabl. 369[1], 371[1]) znalezione wraz z fibulami A 168. Pozostałe zapinki tego typu umieszczane są pewnie w fazie C_3–D (K. Godłowski 1981, s. 68; M. Tuszyńska 1988; R. Wołągiewicz 1993, s. 25; M. Mączyńska 2007, s. 375; A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008, s. 181).

W grobie XVII w Kozłówku odkryto masywną fibulę z dużą, półokrągłą tarczką na główce oraz pokaźnymi, kulistymi guzami na końcach osi sprężyny (Ryc. 4/XVII:1). Zapinki z okrągłą płytką na główce, tzw. *Spiralplattenfibeln*, opracowała ostatnio M. Schulze-Dörrlamm (2000). Zapinka z Kozłówka, o skróconej i otwartej pochewce, odpowiadałaby typowi *Soest-Ardey*. Zdaniem M. Schulze-Dörrlamm typ ten spotykany jest głównie między Łabą a Renem i datowany na II połowę IV i początek V wieku. Z obszaru kultury wielbarskiej M. Schulze-Dörrlamm wymienia jedynie dwa znaleziska: z Bornic, pow. iławski (d. *Bornitz, Kr. Stuhm*), grób 6 (por. W. Heym 1939, s. 16, ryc. 15), oraz z Cecel, grób 373 (M. Schulze-Dörrlamm 2000, s. 602, 604, 610–611, ryc. 3).

Tymczasem z terenów zajętych przez ludność kultury wielbarskiej znanych jest więcej zapinek typu *Soest-Ardey*. Nawiązującą do niego fibulę o trójkątnej nóżce i zdobionym nacięciami kabłąku znaleziono na powierzchni cmentarzyska w Warszawie-Kawęczynie (B. Jankowska 1962, s. 343, tabl. LXXI:2). Zapinka o półokrągłej płytce na główce pochodzi również z Węgrowa, pow. grudziądzki, grób 1 (M. Kurzyńska 2003, s. 263, ryc. 2:3). Posiadała ona dodatkowo małą tarczkę na kabłąku oraz rombowato ukształtowaną nóżkę. Niewielką płytkę miała też fibula o gąsienicowatym kabłąku z Nowego Targu, pow. sztumski, grób 390A (E. Kazimierczak, E. Wichrowska 1987, s. 296, ryc. 3f). Dwa masywne okazy z tarczką znaleziono w Malborku-Wielbarku, grób 548 (R. Schindler 1940, ryc. 70; J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. XXXIV/548:3). Wszystkie datowane są na fazę C_3–D. Warto zaznaczyć, że małe półokrągłe płytki mają również niektóre zapinki nawiązujące do wzoru ZG47 (J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, s. 46, 57).

Wśród *Spiralplattenfibeln* znanych spoza obszaru kultury wielbarskiej, najbardziej zbliżone do egzemplarza z Kozłówka są okazy z Enns, Linz-Land w Austrii oraz z bliżej nie sprecyzowanego miejsca w Weimarze. Niemal identyczną pod względem proporcji i kształtu zapinkę, jednak z zamkniętą pochewką, znaleziono też w Făgăraş, jud. Braşov (M. Schulze-Dörrlamm 2000, s. 609, 611, ryc. 1:5, 4:1.3). Pojedyncze okazy z półokrągłą płytką na główce znane są z kultur czerniachowskiej oraz Sîntana de Mureş (M. Kazanski 1998, s. 381, ryc. 5:2.3).

Ostatnią zapinkę z Kozłówka, o której posiadamy bliższe informacje, odkryto w grobie XXI (Ryc. 6:1). Była to częściowo zachowana fibula o zakończonej okrągłą tarczką nóżce. Najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie jej z grupą zapinek zbliżonych do wzoru ZG47 wg A. Kokowskiego (1995, s. 14, ryc. 2o; por. J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008). Za taką interpretacją przemawia odkrycie niemal identycznego zabytku w Niedanowie, grób 119 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 29, tabl. XXXV/119:1). Zapinka ta, podobnie do okazu z Kozłówka, miała na końcu nieznacznie facetowanej nóżki okrągłą tarczkę zdobioną nacięciami, skróconą pochewkę oraz wąski i wysoki kabłąk. W przypadku zabytku z grobu XXI tej ostatniej cechy nie można być pewnym, jednak wnioskując po zachowanym fragmencie kabłąka, można stwierdzić, iż był on chyba podobny. W górnej partii fibula z Niedanowa miała jeszcze dwie analogiczne tarczki: na kabłąku oraz główce. Dodatkowo kabłąk po bokach ozdobiono wybijanymi koncentrycznie kółkami, a zewnętrzną krawędź poprzecznymi nacięciami.

Zapinki tego typu, zdobione okrągłymi tarczkami na kabłąku i nóżce, a czasami również główce, są dość popularne w kulturze wielbarskiej. Pomimo zbliżonej formy są stosunkowo różnorodne (J. Andrzejowski, R. Procho-

wicz, T. Rakowski 2008, s. 42–47). Fibule wzoru ZG47 charakterystyczne są przede wszystkim dla schyłkowej fazy osadnictwa kultury wielbarskiej (C_3–D; K. Godłowski 1970, s. 40, tabl. IX:8; 1974, s. 46, tabl. IV:8; M. Mączyńska 2007, s. 375–376; J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008, s. 47–49).

W grobie XXIII odkryto brązową zapinkę nieznanej formy.

Sprzączki

Na cmentarzysku w Kozłówku zarejestrowano dziesięć brązowych sprzączek. Jeden egzemplarz odkryto luźno, na powierzchni cmentarzyska, pozostałe okazy pochodzą z siedmiu grobów (VII, X, XIX, XX, XXI, XXVIII, XXXVII).

Dwa małe egzemplarze z grobu XXVIII, znane wyłącznie z opisu, najprawdopodobniej reprezentowały najpopularniejszą i najprostszą formę sprzączek z okrągłą ramą, określoną przez R. Madydę-Legutko jako typ AC13 (1987, s. 18–20, tabl. 7). Przemawia za tym brak jakichkolwiek szczegółowych informacji na ich temat w pracy E. Blumego (1915, s. 29), który z reguły wyliczał charakterystyczne detale opisywanych zabytków. Sprzączki tej formy datowane są od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego po początki okresu wędrówek ludów, przy czym najliczniej występują w fazach B_2–B_2/C_1 (R. Madyda-Legutko 1987, s. 18–21, tab. 8).

W grobie VII zarejestrowano sprzączkę o półokrągłej ramie (Ryc. 3:2), typu AD11 (R. Madyda-Legutko 1987, s. 27–28, tabl. 8). Na podstawie niezbyt dokładnych opisów niemieckich badaczy[12] należy przypuszczać, że drugi podobny egzemplarz znaleziono w obiekcie XX.

Sprzączki typu AD11 są formą charakterystyczną przede wszystkim dla obszarów leżących pomiędzy Łabą a Wisłą. Niewielkie ich skupienie zarejestrowano też na obszarze kultury wielbarskiej, przy czym, poza nielicznymi wyjątkami, brak ich na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu (R. Madyda-Legutko 1987, s. 27–28, mapa 19). Omawiane zabytki datowane są głównie od fazy B_2 do C_1; egzemplarze późniejsze występują sporadycznie (R. Madyda-Legutko 1987, s. 28, tab. 7, 8). Analogiczne sprzączki znaleziono m.in. w Cecelach, w grobie 382 z fazy C_{1b}–C_2 oraz grobie 403 z fazy C_2 (J. Jaskanis 1996, s. 53, 56, tabl. XLV/382:2, L/403:6).

Do typu AD30 należy dwudzielna sprzączka odkryta luźno, na powierzchni cmentarzyska (Ryc. 13:2). Forma ta jest bardzo popularna na obszarze kultury wielbarskiej, skąd pochodzi kilkadziesiąt sztuk (R. Madyda-Legutko 1987, s. 33, 220, mapa 24). Najwcześniejsze egzemplarze, datowane na fazę B_2/C_1–C_{1a}, wystąpiły w grobie 302[13] w Malborku-Wielbarku oraz grobie 2[14] w kurhanie 23 w Odrach, pow. chojnicki (J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. VIII/302; T. Grabarczyk 1997, s. 135, tabl. LVII). Większość jest jednak młodsza, ich chronologia zamyka się w przedziale C_{1b}–C_2 (R. Madyda-Legutko 1987, s. 33, tab. 8).

W grobie XXXVII znaleziono dużą sprzączkę o ramie w kształcie litery omega, typu AE4 (Ryc. 12:1; R. Madyda-Legutko 1987, s. 38, tabl. 11, mapa 25). Sprzączki grupy E datowane są głównie na fazy C_{1b}–C_2 (R. Madyda-Legutko 1987, s. 41, tab. 8; 2001, s. 375–382). Egzemplarz morfologicznie. Najbliższy sprzączce z Kozłówka odkryto w kurhanie typu rostołckiego w miejscowości Szpaki, pow. bielski (K. Rusin 2008, s. 297, ryc. 5:1). Kolejny okaz, wraz z dwiema zapinkami z podwiniętą nóżką, znaleziono w grobie szkieletowym 15/1880, w miejscowości Ciepłe (A. Schmidt 1902, s. 104, tabl. VI:28, VIII:16; E. Blume 1912, s. 52). Aż trzy sztuki odkryto w Malborku-Wielbarku: w grobie 511 sprzączce towarzyszył wisiorek dzwoneczkowaty typu Ic wg Kokowskiego oraz wisiorek wiaderkowaty (?); w grobie 1155 oprócz sprzączki znaleziono wisiorek wiaderkowaty i płaskie, szerokie, prostokątne okucie końca pasa; a w grobie 455b omawiany zabytek odkryto jedynie z paciorkami bursztynowymi (R. Schindler 1940, ryc. 73; J. Andrzejowski, J. Martens 1996, s. 26, tabl. XIV/455b.511).

Kolejną grupą sprzączek na stanowisku w Kozłówku są egzemplarze o owalnej lub okrągłej, pogrubionej ramie grupy H.

W grobie XXI zarejestrowano jednodzielną sprzączkę o owalnej i pogrubionej ramie (Ryc. 6:2) należącą do typu AH11 – formy bardzo popularnej w fazie C_3–D. W kulturze wielbarskiej zarejestrowano dotychczas kilkanaście egzemplarzy tego typu, co na tle innych ugrupowań jest liczbą niewielką (R. Madyda-Legutko 1987, s. 63–64, mapa 47).

Według opisów podobna sprzączka miała znajdować się w grobie XX, prawdopodobnie jednak bliższa była typowi AH14[15] (por. R. Madyda-Legutko 1987, s. 63–64, tabl. 19). Z terytorium kultury wielbarskiej znane są co najmniej cztery egzemplarze takich sprzączek. Analogiczny okaz odkryto w kurhanie odmiany rostołckiej w miejscowości Skiwy Małe, pow. siemiatycki (J. Jaskanis 1973, s. 178, ryc. 5e). Kolejne zarejestrowano na cmentarzyskach w Niedanowie, groby 502, 609 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 91, 104–105, tabl. CLXXXVIII/520:2,

[12] [...] *Bronzeschnallen mit runden Rahmen, so wie Taf. 17, l* [...] (J. Heydeck 1892, s. 175); [...] *ovalem eingliedrigem vierkantigen br. Schnallenbruchstück* [...] (E. Blume 1915, s. 34).

[13] W grobie tym sprzączce towarzyszyła zapinka z wysoką pochewką A VII s. 1 (J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. VIII/302).

[14] Tutaj razem ze sprzączką wystąpiły zapinki A 41 (T. Grabarczyk 1997, s. 135, tabl. LVII).

[15] [...] *Bronzeschnallen mit runden Rahmen, so wie* [...] *und Taf. 18, m* (J. Heydeck 1892, s. 175); *Br. Rahme zur Mitte verdickt* [...] (E. Blume 1915, s. 34).

CCXVI/609:2) oraz Kutowej, pow. hajnowski (R. Madyda-Legutko 1987, s. 65, 228). Omawiane sprzączki są datowane na fazę C_3–D (R. Madyda-Legutko 1987, s. 65, tab. 8; J. Tejral 1992, s. 232–233, ryc. 3:4).

Kolejna sprzączka odkryta została w grobie X (J. Heydeck 1892, s. 174; E. Blume 1915, s. 34). R. Schindler zaliczył ją do wydzielonego przez siebie typu 56 (*Schnalle 56*). Włączył do niego kilka innych okazów z pogrubioną ramą, np. z Pruszcza Gdańskiego, st. 5 (d. *katholischer Friedhof*), z grobu 4 (W. La Baume 1926, s. 6, tabl. Vh), Malborka-Wielbarka, z grobu 1502 (R. Schindler 1940, ryc. 40:3; J. Andrzejowski, J. Martens 1996, tabl. XI/1502:5) oraz Rakowca, pow. malborski (d. *Groß Krebs, Kr. Marienwerder*), z grobu 4 (W. Heym 1939, s. 6, ryc. 2). W tym świetle zaliczenie zabytku z Kozłówka do grupy H nie budzi wątpliwości, a prostokątna, niezdobiona skuwka i okrągła, masywna rama wskazują na przynależność do typu AH16 lub AH27[16] (R. Madyda-Legutko 1987, s. 65–67, tabl. 19, 20).

Podobne sprzączki zarejestrowano też na kilku innych stanowiskach kultury wielbarskiej, m.in. w Starym Targu, w grobie 249 (W. Heym 1939, ryc. 21; A. Żórawska 2005, s. 123, tabl. XXXI/249), w Nowym Targu, w grobie 200 (E. Kazimierczak, E. Wichrowska 1987, s. 296, ryc. 6e), oraz w Cecelach, w grobach 285 i 502 (J. Jaskanis 1996, s. 43, 68, tabl. XXXVI/285:1, LXII/502A:3). Ich datowanie ogranicza się do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (K. Godłowski 1974, s. 46, tabl. IV:14; R. Madyda-Legutko 1987, s. 72, 74, mapa 52; 1998, s. 198–199).

Fragmenty bliżej nieokreślonej sprzączki odkryto także w grobie XIX.

Bransoleta

W grobie A znaleziono fragmenty bransolety wężowatej, typu II w klasyfikacji E. Blumego (G. Bujack 1891, s. 11; A. Bezzenberger 1904, s. 71, przyp.1; por. 1909, s. 95, ryc. 37; E. Blume 1915, s. 63), co w systematyce T. Wójcika (1982, s. 50–59) odpowiada typom IIB–III. Są one najliczniejszą formą tej grupy ozdób w kulturze wielbarskiej i występują na ogół na terenach zajmowanych przez jej ludność we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Pojawiły się u schyłku fazy B_2 ale najwięcej egzemplarzy tego typu datowanych jest na fazę B_2/C_1 (K. Godłowski 1974, s. 32; R. Wołągiewicz 1981, s. 167, tabl. XXIII:57.58. 75; 1993, s. 24, ryc. 1, 2; T. Wójcik 1982, s. 66–67).

Wspomniane odmiany bransolet wężowatych zdecydowanie rzadziej występują w strefach E i F osadnictwa ludności kultury wielbarskiej. Osiem egzemplarzy zarejestrowano w Niedanowie (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 130), po jednym okazie zanotowano w Brześciu-Tryszynie (Û. V. Kuharenko 1980, s. 49) oraz w Litwinkach, pow. nidzicki (d. *Littfinken, Kr. Neidenburg*), grób 1 (R. Schindler 1940, s. 144). Kolejne bransolety odkryto luźno w Tuchlinie, pow. wyszkowski, Andrzejowie, pow. ostrowski, w Drohiczynie-Kozarówce, pow. siemiatycki, oraz w Ruskiej Wsi, pow. lubartowski (J. Andrzejowski 1989, s. 112; T. Dąbrowska 1974, s. 262–263, ryc.1; J. Głosik 1983, s. 226, ryc. 1). Ich wielbarska atrybucja kulturowa nie jest pewna, bowiem na tym obszarze bransolety wężowate odmiany pomorskiej znane są również z kilku stanowisk kultury przeworskiej. Wśród nich formą dominującą są egzemplarze typu IIB[17], sporadycznie występują także młodsze okazy typu III[18]. Ostanie badania wykazują, że w tzw. wschodniej strefie kultury przeworskiej[19] omawiane bransolety zostały w pełni zaadaptowane przez miejscową społeczność i prawdopodobnie były wytwarzane na miejscu, na co mogą wskazywać okazy wykonane z żelaza (J. Andrzejowski 1994, s. 321, ryc. 8; 2001, s. 73–74).

Pierścień

W grobie XXXIV znaleziono pierścień wykonany z drutu brązowego trzykrotnie spiralnie zwiniętego (Ryc. 10:2), zbliżony do typu 31 lub 33 według podziału Ch. Beckmann (1969, s. 43–44, tabl. 2:31.33). Dokładniejsze określenie typologiczne utrudnia fakt, iż na podstawie ilustracji J. Heydecka trudno ocenić, czy drut miał przekrój płasko-wypukły (typ 31), czy też prostokątny (typ 33). Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak pierwsza możliwość.

Na terytorium kultury wielbarskiej pierścienie spotykane są stosunkowo rzadko; większość z nich odpowiada grupom I–III oraz V–VI[20] (por. Ch. Beckmann 1969; M. Mączyńska 1999; A. Gałęzowska 2000, s. 231–238). Analogicznego egzemplarza do zabytku z Kozłówka do tej pory nie znaleziono. Pierścienie typu 31, charakterystyczne są przede wszystkim dla północnej Europy oraz wschodnich pobrzeży Bałtyku przez cały okres rzymski (Ch. Beckmann 1969, s. 43; K. Anderson 1993, s. 92; A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 60–61).

Wisiorki i zawieszki

W grobie XXXI odkryto kulisty wisiorek dzwoneczkowaty (Ryc. 9:3) typu Ic wg A. Kokowskiego (1991a, s. 117,

[16] Prostokątne skuwki oraz mniej lub bardziej pogrubione ramy mają również inne typy w obrębie grupy H. Wszystkie są w różny sposób ornamentowane (por. R. Madyda-Legutko 1987, s. 68–71, tab. 20, 21), czego nie zaobserwowano na zabytku z Kozłówka.

[17] Np. Kołacz, pow. miński, grób 2, Nadkole st. 2, grób 106 (J. Andrzejowski 1994, s. 321, ryc. 8; T. Dąbrowska 2002, s. 221, 235, tabl. II/2:1).

[18] Kamieńczyk, pow. wyszkowski, grób 81 (T. Dąbrowska 1997, s. 26, tabl. XLII/81:1).

[19] Szerzej o tym zjawisku – J. Andrzejowski 2001; T. Dąbrowska 1981, s. 45–51.

[20] W tym miejscu należy zaznaczyć, że w rozważaniach pominięto pierścienie typów 15 i 16, które prawdopodobnie pełniły inną funkcję (zob. analiza zawieszek z drutu).

ryc. 5n.o, 6a–c). Zabytki te są charakterystyczne przede wszystkim dla kultury Dollkeim-Kovrovo (W. Nowakowski 1996, s. 56); mniej licznie występują także w grupie cmentarzysk zachodniolitewskich i w kulturze bogaczewskiej (A. Bitner-Wróblewska 2007, s. 61). Z kultury wielbarskiej znanych jest dotychczas, pomijając okaz z Kozłówka, siedem egzemplarzy. Trzy odkryto w Malborku-Wielbarku, groby 406 (2 egz.) i 511 (R. Schindler 1940, ryc. 25:4.8; J. Andrzejowski, J. Martens 1996, s. 26, tabl. XIV:2), cztery kolejne pochodzą z grobu 26a w Krośnie, pow. pasłęcki (d. *Crossen, Kr. Pr. Holland*; E. Blume 1912, s. 95; 1915, s. 82, 153; J. Andrzejowski, A. Bursche 1987, s. 242).

Wisiorki dzwoneczkowate w kulturze Dollkeim-Kovrovo datowane są na cały młodszy okres rzymski oraz wczesną fazę okresu wędrówek ludów, przy czym najliczniej występują w fazach C_1 i C_2 (W. Nowakowski 1996, s. 56, tab. XVIa:26). W kulturze wielbarskiej i grupie masłomęckiej większość znalezisk pochodzi z fazy C_{1b}–C_2 (A. Kokowski 1995, s. 45), choć pojedyncze egzemplarze można datować na fazy B_2/C_1 (Malbork-Wielbark, grób 406 z fragmentem bransolety wężowatej) lub C_3–D (Kozłówko).

W grobie XXII odkryto dwa brązowe wisiorki wiaderkowate (Ryc. 7:2.3). Cylindry obu zostały ozdobione rytymi liniami: poziomymi (Ryc. 7:3) oraz poziomymi i ukośnymi (Ryc. 7:2). Można je zaliczyć do typu A.II wg I. Beilke-Voigt (1998, s. 55) lub typu I wg P. Kaczanowskiego (1987, s. 67). Wisiorki zbliżone do odkrytych w Kozłówku znaleziono m.in. w grobie 554 w Niedanowie oraz w grobie 491A w Cecelach (J. Jaskanis 1996, s. 66, 106, tabl. LX/491A:1.2; W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 97, 131, tabl. CXCIX/554:2). Zespoły te datowane są na fazę C_3–D.

W czterech grobach (VI, VIII, XXXI, XXXIV) znaleziono fragmenty kółek wykonanych z brązowego drutu z nawiniętymi na siebie końcami. W dwóch obiektach (VI, XXXIV) na omawianych zabytkach zachowały się fragmenty stopionych paciorków (Ryc. 2:3, 10:4).

Zbliżone egzemplarze zostały zaliczone do pierścieni typu 15 w klasyfikacji Ch. Beckmann (1969). W większości przypadków pełniły one najprawdopodobniej rolę zawieszek, choć nie jest także wykluczone, że same kółka z drutu służyły jako pierścienie. Pierścienie typu 15, pojawiły się już w fazie B_2[21], jednakże najwięcej egzemplarzy, szczególnie tych z nanizanymi paciorkami, pochodzi z zespołów datowanych na rozwiniętą fazę młodszego okresu rzymskiego oraz na wczesny okres wędrówek ludów (K. Godłowski 1974, s. 41, 46, tabl. II:26, IV:17; R. Wołągiewicz 1993, s. 25, ryc. 1, 2).

[21] Np. Kowalewko, pow. obornicki, groby 312 i 374 (T. Skorupka 2001, s. 84, 100, tabl. 91/312:5, 117/374:5).

P a c i o r k i

Na cmentarzysku w Kozłówku odkryto co najmniej czterdzieści dwa paciorki wykonane z przezroczystego lub opakowego szkła[22]. Sześć egzemplarzy znaleziono luźno na powierzchni stanowiska, pozostałe okazy wchodziły w skład inwentarzy dwunastu grobów (II, VI, VIII, X, XV, XVI, XVIII, XIX, XXVI, XXXI, XXXIV, XXXVII). Większość paciorków była stopiona, tylko pojedyncze okazy zachowały się w całości. W poszczególnych zespołach grobowych występowały pojedynczo, ewentualnie po kilka sztuk, zwykle mniej niż pięć. Wyjątkowo w grobie XXXI natrafiono na co najmniej dwanaście sztuk.

Do grupy I wg M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985) zaliczono co najmniej sześć niewielkich, kulistych paciorków, w tym jeden typu TM 2 (grób XXXI; ryc. 9:8) oraz kilka (ok. pięciu) stopionych egzemplarzy typów TM 7 i 8 (grób XVI; ryc. 4/XVI:4). Paciorki te są bardzo popularne w kulturze wielbarskiej, gdzie pojawiają się w fazie B_2, najczęściej jednak występują w zespołach z młodszego okresu rzymskiego (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 18, 27–28, tab. 8).

Najliczniej na cmentarzysku w Kozłówku reprezentowane były krążkowate, jednobarwne paciorki grupy II. Do typu TM 30 zostały zaliczone cztery[23] okazy (grób XXXI; ryc. 9:9 i znaleziska luźne; ryc. 13:3), dwa do typu TM 42 (grób XXXVII; ryc. 12:4), trzy do typu TM 43 (grób XXXI; ryc. 9:6 i luźno; ryc. 13:7) oraz po jednym do typów TM 40 (grób VI; ryc. 2:4) i TM 45 (grób XXXI; ryc. 9:7). Wymienione odmiany paciorków pojawiły się na obszarze barbarzyńskiej Europy we wczesnym okresie rzymskim; najwięcej egzemplarzy datowanych jest jednak na fazy B_2/C_1–C_2 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 18, 29–31, tab. 2, 8, tabl. 24, 26).

Do grupy III zaliczono jeden paciorek odkryty w grobie XXXI (Ryc. 9:5). Był to nadtopiony, miniaturowy, płaski okaz typu TM 46. Paciorki takie nie są zbyt często spotykane na stanowiskach wielbarskich. Zazwyczaj rejestrowano po kilka, kilkanaście sztuk w jednym zespole (np. Kowalewko, groby 244, 482; Niedanowo, grób 543 (T. Skorupka 2001, s. 155; W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 95, tabl. CXCVI/543:9). Paciorki TM 45 datowane są od fazy B_2 do D (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 31, tab. 8, tabl. 27).

Znaleziony luźno dwustożkowy paciorek z niebieskiego szkła (Ryc. 13:4) odpowiada typowi TM 57 grupy IV.

[22] J. Heydeck paciorki z przezroczystego szkła traktował jako szklane (*Glase*), natomiast te ze szkła nieprzezroczystego bądź opakowego jako wykonane ze szkliwa (*Schmelz*).

[23] Na ilustracji jeden z nich (Ryc. 13:3) sprawia wrażenie, jakby został ozdobiony horyzontalną, prosta linią o jasnym odcieniu. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w opisie zabytku J. Heydecka, który wszelkie zdobienia paciorków bliżej charakteryzował, zwracając uwagę na kolor szkła oraz formę ornamentu. W związku z tym należy przyjąć, iż paciorek był jednobarwny.

Paciorki takie są charakterystyczne głównie dla rozwiniętego odcinka młodszego okresu rzymskiego oraz fazy D (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 31–32, tab. 8, tabl. 28).

W grobie II znaleziono dwustożkowy czarny paciorek, który można łączyć z typem TM 69. Zbliżone okazy znane są z Elbląga Pola-Nowomiejskiego, pow. miejski elbląski (E. Blume 1915, s. 107), oraz z nekropoli w miejscowości Nur-Kolonia, pow. ostrowski, grób 8/66 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 32). W obu przypadkach paciorkom towarzyszyły zapinki z podwiniętą nóżką. Generalnie, paciorki dwustożkowe wykonane z opakowego szkła różnej barwy (typy TM 68–73) datowane są na fazy C_1–D (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 32, tab. 8).

W trzech grobach z Kozłówka (VI, XVI, XVIII) zarejestrowano poliedryczne paciorki typu TM 132 wykonane z ciemnoczerwonego szkła nieprzezroczystego (Ryc. 2:6, 4/XVI:3). Należą one do form dość popularnych na stanowiskach wielbarskich w młodszym okresie rzymskim. Wśród nich większość stanowią egzemplarze zrobione z przezroczystego szkła barwy niebieskiej bądź fioletowej (TM 126–128), natomiast okazy ze szkła opakowego (TM 130–134), są zdecydowanie mniej liczne (T. Stawiarska 1985, s. 57; M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 38, tabl. 34). Omawiane paciorki pojawiły się już w fazie B_2/C_1, jednak są to znaleziska sporadyczne; powszechne stały się dopiero w fazie C_{1b}–C_2 (T. Stawiarska 1985, s. 66–69; M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 38, tab. 3, 8).

Znaleziony w grobie XXXI, krótki cylindryczny paciorek z niebieskiego szkła o żebrowanej powierzchni (Ryc. 9:10) należy do typu TM 181 – formy powszechnej na obszarze kultury wielbarskiej, a szczególnie licznej na cmentarzyskach nad dolną Wisłą (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 42–45, tabl. 41). Większość egzemplarzy odkryto w zespołach datowanych na fazę B_2, natomiast w okresie późniejszym jest ich znacznie mniej. Najmłodsze egzemplarze pochodzą z faz C_{1b}–C_2 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 42–45, tab. 8).

Do grupy XXI, tzn. paciorków z oczkami należy zaliczyć znaleziony na powierzchni stanowiska duży, kulisty paciorek wykonany z czarnego szkła, typu TM 224f (Ryc. 13:5). Paciorki te datowane są głównie na schyłek wczesnego i początek młodszego okresu rzymskiego (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 49–52, tab. 4).

Kolejne paciorki odkryte na cmentarzysku w Kozłówku reprezentowały różne typy grupy XXII. Wśród znalezisk luźnych znajdował się paciorek z zielonego szkła z horyzontalną linią (Ryc. 13:6), typu TM 243d. Z grobu XXXI pochodziły czarne paciorki zdobione czerwono-białymi (TM 265b) i żółtymi (TM 266a) falistymi liniami (Ryc. 9:12.13). Do typu 294c należy natomiast zaliczyć znaleziony w grobie VI paciorek wykonany z zielonego szkła (Ryc. 2:5). Paciorki tych form znajdowane są na obszarze całego środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i datowane głównie na młodszy okres rzymski (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 51–53, 55–56, tab. 8, tabl. 43, 47, 48).

W grobie XXXI (Ryc. 9:11) został znaleziony mozaikowy paciorek zbliżony do typu 360b. Forma ta na terenie kultury wielbarskiej jest rzadko spotykana, nieco więcej takich paciorków odkryto nad środkową i dolną Łabą, gdzie datowane są na fazy B_2/C_1–C_2 (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 59, tab. 8, tabl. 54).

Pozostałych paciorków z cmentarzyska w Kozłówku, ze względu na stan zachowania bądź skąpą ilość informacji, nie udało się określić typologicznie.

Grzebienie

W dwóch grobach (VI i XXIX) zarejestrowano małe fragmenty trójwarstwowych grzebieni z brązowymi nitami (Ryc. 2:2). Ze względu na stan zachowania nie można ich sklasyfikować, a co za tym idzie określić ich chronologii. Trójwarstwowe grzebienie w inwentarzach grobowych kultury wielbarskiej pojawiają się fazie B_2/C_1 i występują w nich aż do wczesnego odcinka okresu wędrówek ludów (K. Godłowski 1974, s. 42).

Warto zwrócić uwagę na niezwykle małą liczbę grzebieni na cmentarzysku w Kozłówku w stosunku do ogólnej liczby grobów (ok. 80). Najprawdopodobniej nie zauważono ich fragmentów wśród szczątków kostnych pochowanych w grobach ludzi.

Igły

W grobach XXXVI oraz XXXIX znaleziono dwie brązowe igły (Ryc. 11:1), być może następne dwa egzemplarze, w tym jeden żelazny, pochodzą z obiektu XXXVII (Ryc. 12:2.3). Igła z grobu XXXVI miała niewielki podłużny otworek charakterystyczny dla egzemplarzy typu 2 wg B. Beckmanna (1966, s. 15, tabl. I:2). Pozostałe igły z Kozłówka nie mogą być pewnie sklasyfikowane.

Igły typu 2 są bardzo rozpowszechnione na obszarze europejskiego *Barbaricum*, często spotykane są w kulturach wielbarskiej i przeworskiej, a także w północnej Europie (B. Beckmann 1966, s. 15, tab. 8). Pojawiły się już u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, natomiast upowszechniły nieco później, w okresie wpływów rzymskich (E. Blume 1912, s. 107; B. Beckmann 1966, s. 15; T. Skorupka 2001, s. 150)

Łyżeczka do czyszczenia uszu

W grobie XIX odkryto brązowy przedmiot określony przez J. Heydecka jako łyżeczka do czyszczenia uszu (*Ohrlöffel*). Z monografii E. Blumego wynika, że przedmiot był zniszczony oraz stosunkowo duży[24] (E. Blume

[24] [...] *Bruchstück eines bronzenen Löffelchens grösseren Formats* [...] (E. Blume 1912, s. 115).

1912, s. 115). Badacz ten interpretował zabytek z Kozłówka nie jako łyżeczkę do uszu, ale jako „zwykłą" łyżeczkę (*Löffelchen*), zestawiając ją z innymi znaleziskami z Prus Wschodnich zebranymi przez A. Bezzenbergera (1900, s. 131), w tym m.in. z odkrytą w Uzornoe, raj. Bagrationovsk / Узорное, рай. Багратионовск (d. *Jäcknitz, Kr. Heiligenbeil*) łyżeczką o tordowanym uchwycie[25] (A. Bezzenberger 1900, s. 128, ryc. 46; W. Gaerte 1929, s. 240, ryc. 191j). Obecnie trudno jest się ustosunkować do informacji z obu źródeł. Brak w materiałach kultury wielbarskiej „zwykłych" łyżeczek i obecność okazów przeznaczonych do zabiegów higienicznych dają podstawę do podtrzymania interpretacji J. Heydecka. Być może przedmiot z Kozłówka był rzeczywiście większy od znanych podówczas okazów tego typu.

Łyżeczki do czyszczenia uszu w kulturze wielbarskiej spotykane są dość rzadko. Najczęściej rejestrowane są w zespołach z młodszego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (E. Blume 1912, s. 115). Analogiczne zabytki znaleziono w grobach z Elbląga Pola-Nowomiejskiego (S. Anger 1880, s. 118, ryc. IV:10) oraz z Bronna, pow. kwidzyński (d. *Brandau, Kr. Marienwerder*) (A. Lissauer 1887, s. 149; E. Blume 1912, s. 115). Kolejne egzemplarze zarejestrowano w grobach 8/1926, 9/1926 oraz 17 z Pruszcza Gdańskiego, st. 5 (d. *katholischer Friedhof*; W. La Baume 1926, s. 6, tabl. Vg; 1934, s. 154, ryc. 75n; M. Tuszyńska 2000, s. 136, tabl. III:13c).

Omawiane przedmioty dość często spotykane są wraz pincetkami (J. Ilkjær 1993, s. 321–333; H. Steuer 2003, s. 180–181). Prawdopodobnie więc, podobnie jak szczypczyki, były noszone przy pasie (por. J. Ilkjær 1993, s. 321, 385). W tym świetle interesująco przedstawia się położenie takich łyżeczek w obiektach z Pruszcza Gdańskiego. W grobie 8/1926 łyżeczka i szczypczyki miały znajdować się wraz z grzebieniem w najbliższym sąsiedztwie czaszki pochowanego tu mężczyzny (W. La Baume 1926, s. 6), natomiast w grobie 17 łyżeczka z pewnością stanowiła element kolii (M. Tuszyńska 2000, s. 136, tabl. III). W tym ostatnim przypadku trudno stwierdzić, czy była ona używana zgodnie z przeznaczeniem, czy też traktowana jako ozdoba albo amulet.

Przęśliki

Na cmentarzysku w Kozłówku znaleziono dziewięć przęślików: pięć w grobach (VI, X, XXXI, XXXIV, XXXVIII), zaś cztery luźno na powierzchni cmentarzyska. Niestety, nie mamy informacji o surowcu, z jakiego wykonano te zabytki. W trzech przypadkach przęśliki zostały zilustrowane, dzięki czemu znany jest ich kształt. Każdy z nich miał inną formę, żaden nie był zdobiony. W grobie VI odkryto egzemplarz dwustożkowy o płaskich biegunach (Ryc. 2:7), w obiekcie XXXI przęślik płasko-kulisty (Ryc. 9:17). Ostatni okaz miał formę cylindryczną o co najmniej jednym wklęsłym biegunie (Ryc. 10:6).

Narzędzia do krzesania ognia

W grobie XXXII zarejestrowano fragment przedmiotu żelaznego, który zdaniem J. Heydecka mógł być krzesiwem. Nie posiadamy obecnie jakichkolwiek informacji, które pozwoliłby tę interpretację zweryfikować. Oprócz tego, na powierzchni cmentarzyska znaleziono niewielki okrągły krzesak.

Narzędzia do krzesania ognia w kulturze wielbarskiej nie należą do znalezisk powszechnych. Pojedyncze okazy reprezentowane są głównie przez krzesaki, natomiast znikoma liczba krzesiw jest najpewniej wynikiem zakazu umieszczania w obiektach grobowych wyspecjalizowanych narzędzi i przedmiotów żelaznych (por. J. Jaskanis, J. Okulicz 1981, s. 181; R. Wołągiewicz 1981, s. 169–170). Wśród tych nielicznych znalezisk najwięcej jest krzesiw iglicowych, natomiast egzemplarze sztabkowate należą do wyjątków[26]. Poza nielicznymi przypadkami nie znaleziono pełnych kompletów do krzesania ognia (M. Pietrzak 1999, s. 299). Groby z krzesakami lub krzesiwami występują przede wszystkim na obszarze zajętym przez osadnictwo wielbarskie w starszym okresie rzymskim. Większość z nich datowana jest na fazę B_1 lub B_2 (M. Pietrzak 1999, s. 299–300), do wyjątków należą znaleziska z młodszego okresu rzymskiego. Pomijając domniemane zabytki z Kozłówka, komplet narzędzi odkryto w grobie 8 z Pruszcza Gdańskiego, st. 5, datowanym na fazę C_3–D (M. Pietrzak, F. Rożnowski 1996, s. 193–194, ryc. 2:2.3), a kamienny krzesak znaleziono w Jartyporach, w obiekcie 49 z fazy C_{1b}–C_2 (J. Andrzejowski, K. Stanek 2007, s. 238, ryc. 4:5).

Elementy szkatułki

W grobie XXXVII natrafiono na dwie żelazne klamry (Ryc. 12:6). Najprawdopodobniej stanowiły one części skrzyneczki. Za taką interpretacją przemawia fakt, iż podobne zabytki często znajdowano wraz z innymi metalowymi elementami kasetek (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, s. 49). Fragmenty okuć szkatułek znaleziono na wielu cmentarzyskach kultury wielbarskiej. Zbliżone zabytki odkryto m.in. w Brześciu-Tryszynie, groby 41 i 58 (Û. V. Kuharenko 1980, s. 15, 19, tabl. XV:41v.e, XIX:58z), w Cecelach, groby 136, 370, 436 i 485 (J. Jaskanis 1996, s. 28, 52, 59, 65, tabl. XIX/136:1, XLIII/370:2, LIII/436:5–7, LIX/485:4.5), a także w Kłoczewie, pow. rycki, grób 1 (B. Balke 1971, s. 319, ryc. 3h–j).

Kasetki uznawane są za charakterystyczny element wyposażeń pochówków kobiecych (K. Czarnecka 1990, s. 42–45, 57; 2006, s. 290–291; A. Kokowski 1997b, s. 28).

[25] W rzeczywistości jest to specyficzna forma okucia końca pasa, nawiązująca do grupy J.III wg K. Raddatza (1957).

[26] Opalenie, grób 11 (M. Pietrzak 1999, s. 300, ryc. 2:4).

Na obszarach germańskich pojawiły się one na samym początku okresu wpływów rzymskich (K. Czarnecka 2006, s. 290). W kulturze wielbarskiej większość znalezisk datowana jest jednak nieco później, prawdopodobnie dopiero od fazy B_2 (por. E. Blume 1912, s. 113; T. Skorupka 2001, s. 162), przy czym najliczniej występują w przedziale B_{2b}–C_{1a}[27]. Okazy o młodszej metryce rejestrowane są znacznie rzadziej[28].

Gliniane guzy

W grobie XXXI odkryto dwa stożkowate guzy o karbowanej powierzchni, wykonane z materiału przypominającego kamień (*steinartige Masse*; ryc. 9:15). Podobne zabytki znane są z kilku stanowisk kultury wielbarskiej, głównie z zespołów z młodszego okresu rzymskiego, np. ze Szpaków, kurhan 1 (K. Rusin 2008, s. 300, ryc. 5:13), Niedanowa, groby 520 i 550 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 91, 96, tabl. CLXXXVIII/520:8, CXCVIII/550:3), Zeńboka, pow. ciechanowski, grób I (J. Dąbrowski 1958, s. 158–159, ryc. 2b–d), Lubieszewa, pow. nowodworski, grób 10 (M. Jonakowski 2001, s. 188, ryc. 3:9), czy Malborka-Wielbarku (M. Sekuła 2006, s. 186, nr. kat. 115, ryc. 9:1). Dalsze egzemplarze pochodzą z kilku stanowisk południowych ugrupowań kręgu gockiego – kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş oraz w mniejszym stopniu z innych kulturowo obszarów (A. Kokowski 2000).

Niestety, dotychczas nie udało się pewnie ustalić przeznaczenia omawianych zabytków. Interpretowane są jako paciorki (por. M. Tempelmann-Mączyńska 1985, s. 88, tabl. 19:489c), rodzaj kamieni do gry, przeznaczonych wyłącznie dla kobiet lub przedmioty magiczne (A. Kokowski 2000, s. 66). Inną funkcję tych guzów zaproponował M. Jonakowski (2001, s. 188). Według niego ich położenie w grobie z Lubieszewa oraz fragmenty uszka odkryte przy jednym z nich sugerują, że były one przytwierdzone do ubioru i pełniły one rolę ozdoby lub „guzików".

Nieokreślone zabytki metalowe

W pięciu grobach (A, II, XXVI, XXXIII, XXXV) zarejestrowano przedmioty bądź ich fragmenty, których funkcji, ze względu na brak ilustracji oraz lakoniczność opisów, nie dało się ustalić.

W grobie A odkryto małą, zniszczoną płytkę, natomiast w XXXIII niewielką blaszkę. Z obiektu XXVI pochodzi długi (ok. 7 cm) i płaski fragment brązu zawinięty na końcu w uszko. W grobie XXXV znaleziono fragment kółka. Niewielki fragment brązu pochodzi z grobu II.

W grobie XXXI zarejestrowano nieokreślony, spiralnie zwinięty przedmiot (Ryc. 9:19). Zabytek został jedynie zilustrowany przez J. Heydecka, natomiast nie mamy o nim żadnej informacji w opisie inwentarza grobowego tego zespołu. Być może stanowił on fragment szklanego spiralnego paciorka grupy XIX wg M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985, s. 20, tabl. III:184–194).

Krzemienie

W grobach VI, XXII, XXXI oraz luźno na powierzchni cmentarzyska zarejestrowano krzemienie ze śladami obróbki (Ryc. 7:5, 9:18, 13:10). Prawdopodobnie przedmioty te w poszczególnych zespołach grobowych znalazły się przez przypadek.

Naczynia szklane

Fragmenty naczyń szklanych pochodzą z siedemnastu zespołów grobowych (IV–IX, XI, XII, XVIII, XXI, XXII, XXIX, XXXI, XXXII, XXXIV, XXXVIII, XL), a trzy kolejne znaleziono luźno na powierzchni cmentarzyska. W większości zachowały się one w postaci stopionych szklanych bryłek barwy zielonej lub brązowej (IV, V, VII–IX, XI, XII, XVIII, XXIX, XXXI, XXXII, XXXVIII, XL). Jedynie w kilku przypadkach zabytki można próbować określić typologicznie oraz poddać analizie (VI, XXI, XXII, XXXIV).

Najlepiej zachowane naczynie odkryto w grobie VI. Był to stożkowaty pucharek zdobiony szlifowanymi owalami (Ryc. 2:1). Okaz z Kozłówka stał się egzemplarzem wzorcowym dla typu 237 w klasyfikacji H. J. Eggersa (1951, s. 102, tabl. 16:237). Odpowiada on serii B typu VII wg E. Straume (1987, s. 36–38, tabl. 7) i typowi Ługi (*Königsbruch*) wg G. Rau'a (1972, s. 124, 135–138).

Naczynia tego typu w kulturze wielbarskiej nie należą do znalezisk częstych. Najbliższą analogią dla okazu z Kozłówka jest pucharek odkryty w grobie wtórnym w nasypie kurhanu II z Kitek (J. Okulicz 1970, tabl. VI/2). Fragmenty podobnego naczynia znaleziono też w Niedanowie, w grobie 119 (G. Rau 1972, s. 179, ryc. 80; W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 29) oraz być może w Klukowiczach, pow. siemiatycki (U. Kobylińska, Z. Kobyliński, D. Wach 2003, s. 205, ryc. 11:13). Stożkowatą formę i zdobienie w postaci szlifowanych owali miały też pucharki z Modły, grób 64/81 (A. Grzymkowski 1986, ryc. 23j.k), i Niedanowa, grób 117 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 29)[29].

[27] Np. Kowalewko, groby 19, 156, 178, 201, 223, 332, 361, 379, 413 (T. Skorupka 2001, s. 162); Lubowidz, pow. lęborski groby 109, 268 (R. Wołągiewicz 1995a, s. 23, 33, tabl. XVIII/109:15; XXVIII/268:19); Pruszcz Gdański, st. 10, groby 223, 484 (M. Pietrzak 1997, s. 38, 68, tabl. LXXIX/223:3, CXLII/484:7); Odry, grób70, kurhan 4/2 (J. Kmieciński 1968, s. 76, tabl. VI/70, XIX).

[28] Np. Cecele, grób 485 (J. Jaskanis 1996, s. 65, LIX/485:4.5); Niedanowo, grób 609 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 104, tabl. CCXVI/609:9).

[29] Jako typ Ługi interpretowane jest również naczynie z kurhanu II w Pielgrzymowie (G. Rau 1972, s. 126; R. Wołągiewicz 1993, lista 20D). Jednakże w publikacji badań w Pielgrzymowie (W. Hülle 1940) nie ma informacji o stożkowatej formie naczynia oraz kształcie ornamentu (*Reste eines im Feuer zerspellten starkwandigen Glases mit Facettenschliff* [...]; W. Hülle 1940, s. 160), nie można więc pewnie łączyć go z takimi pucharkami.

Pucharek z Kozłówka odkryto wraz z przedmiotami o szerokiej chronologii, jego datowanie należy oprzeć na podobnych znaleziskach znanych z innych stanowisk. Naczyniu z grobu wtórnego w Kitkach towarzyszyła kuszowata zapinka z podwiniętą nóżką A 172 z fazy C_3–D. Podobnie należy datować grób 119 z Niedanowa, gdzie znaleziono m.in. brązową fibulę ZG 47 wg Kokowskiego (1995). Analogiczne pucharki ze Skandynawii pochodzą z zespołów datowanych na okres wędrówek ludów (E. Straume 1987, s. 87; B. Stjernquist 2002, s. 100–104). W podobnych ramach chronologicznych (od fazy C_3 do D) umieszczane są też inne pucharki nawiązujące do typu Ługi (E 234–237; U. Lund-Hansen 1987, s. 102; E. Straume 1987, s. 36–37; J. Tejral 1992, s. 242, ryc. 9:14; 1997, s. 333–334; R. Wołągiewicz 1993, s. 34, tab. 3; 1995b, s. 266; T. Stawiarska 1999, s. 151–152).

Kolejne naczynia z Kozłówka zachowały się w gorszym stanie. W grobie XXII znaleziono fragmenty dużego pucharka o zaokrąglonym dnie, zdobionego rozproszonymi, szlifowanymi, okrągłymi wgłębieniami (Ryc. 7:4). Najpewniej analogiczny egzemplarz pochodzi z grobu XXI, gdzie odkryto m.in. dwa fragmenty części przydennej z podobnym ornamentem (Ryc. 6:3).

Naczynia tego typu H. J. Eggers (1951, tabl. 16:230) zaliczył do typu 230. Odpowiadają one typowi Kowalki (*Kowalk*) wg klasyfikacji G. Rau'a (1972, s. 124–126, 129–134, ryc. 16, 23–32) lub typowi I wg E. Straume (1987, s. 28–33, tabl. II–IV). Na podstawie formy i ornamentu E. Straume podzieliła pucharki typu I na dwie serie A i B (E. Straume 1987, s. 28–29). Fragmenty naczyń z Kozłówka trudno jest, opierając się na zachowanych ilustracjach, zaliczyć do którejś z nich. Wydaje się, że pucharek z grobu XXII z mniej wyraźnymi zdobieniem oraz prawdopodobnie z zaokrąglonym dnem, bliższy jest egzemplarzom serii IA, natomiast okaz z grobu XXI o głębokim ornamencie, serii IB.

Szklane pucharki E 230 w kulturze wielbarskiej spotykane są nieco częściej niż okazy typu E 237. Kompletnie zachowany egzemplarz odkryto na cmentarzysku w Kleszewie, w grobie 884 (G. Rau 1972, s. 175, ryc. 25, 64; T. Stawiarska 1999, s. 294, ryc. 170). Podobne puchary zarejestrowano w grobie 1190 w Malborku-Wielbarku (H. J. Eggers 1951, s. 105, nr. 654) oraz w grobie 49/81 w Modle (R. Wołągiewicz 1993, s. 181, nr 168, lista 20D: 34). Za typ E 230 uznawane są też przez niektórych badaczy fragmenty naczyń szklanych znalezione w grobach 128 i 592 w Niedanowie (R. Wołągiewicz 1993, lista 20D: 37; T. Stawiarska 1999, s. 298, nr 182, 183; por. W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 30, 101–102, tabl. XXXVI/128:3, CCVIII/592:6). Szczególnie liczne znaleziska naczyń tego typu są rejestrowane w Skandynawii oraz na terenach kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş; nieco rzadsze zaś na stanowiskach grupy dębczyńskiej (U. Lund-Hansen 1987, s. 88–90; E. Straume 1987, s. 30–33, mapa 2; J. Werner 1988, s. 258, ryc. 12; Machajewski 1992, s. 124; G. Gomolka-Fuchs 1999, s. 137, ryc. 6:1–3).

Oba pucharki znalezione w Kozłówku odkryto w zespołach dobrze datowanych zapinkami. W grobie XXII naczyniu towarzyszyła kuszowata fibula z ramowatą nóżką, typu A 185, co pozwala umieszczać zespół u schyłku fazy C_2 lub w początkach fazy C_3–D. Drugi okaz, na podstawie fibuli wzoru ZG 47, można pewnie datować na fazę C_3–D. W podobnych ramach zamyka się chronologia innych pucharków tego typu (U. Lund-Hansen 1987, s. 88–89; E. Straume 1987, s. 29–33; J. Tejral 1988, s. 12, ryc. 1:3, 7).

W literaturze przedmiotu wielokrotnie poruszano problem pochodzenia grubościennych pucharków zdobionych szlifowanymi owalami lub kółkami. Większość badaczy opowiada się za ich wschodnią proweniencją, ze szczególnym uwzględnieniem pracowni syro-palestyńskich, ewentualnie małoazjatyckich (H. J. Eggers 1951, s. 62, 70; E. Straume 1987, s. 61–65; T. Stawiarska 1999, s. 150, 152–154). Kilkakrotnie zwracano także uwagę na możliwość wytwarzania niektórych naczyń w ośrodkach nadczarnomorskich (J. Okulicz 1970, s. 464–465; G. Rau 1972, s. 169–170; E. Straume 1987; A. Kokowski 1991b; 1995, s. 52), na co wskazywało m.in. odkrycie pracowni szklarskiej na osadzie w miejscowości Komarìv, Černìvec'ka oblast' / Комарів, Чернівецька область, nad Dniestrem (ostatnio V. Cigilik 2006). Jednakże w przypadku naczyń E 230 i E 237 jest to bardzo wątpliwe (T. Stawiarska 1999, s. 150, 152–154; por. A. Kokowski 1991b).

Ostatnie szklane naczynie z Kozłówka, w przypadku którego można podjąć próbę ustalenia formy, znaleziono w grobie XXXIV. Był to niewielki, cienkościenny fragment zdobiony okrągłym wyszlifowanym wgłębieniem (Ryc. 10:3), pochodzący zapewne z czarki zbliżonej do typów E 221 i 223–225 (H. J. Eggers 1951, tabl. 15:221–226). Większość określanych tak naczyń znanych z obszaru kultury wielbarskiej różni się od egzemplarza z Kozłówka. Najprostszą formę znaleziono w Pruszczu Gdańskim, st. 7, grób 250A. Była to nieduża, bardzo niestarannie wykonana czarka, ozdobiona pojedynczą rysą pod wylewem oraz płytkimi, nieforemnymi owalami i kółkami (M. Pietrzak, M. Tuszyńska 1988, tabl. 373:7). O wiele staranniej wykończone zostało naczynie odkryte w grobie 247 z tego samego stanowiska. Ozdobiono je płytkimi owalami, a w partii środkowej i dolnej poziomymi żłobkami (M. Pietrzak, M. Tuszyńska 1988, tabl. 372:4). Niewielką czarkę znaleziono też na cmentarzysku grupy dębczyńskiej w Redlinie, pow. białogardzki. W tym przypadku warto podkreślić, że wykonana była ona z bardzo jasnego, prawie bezbarwnego, żółtozielonego szkła (G. Rau 1972, s. 174, fot. C na stronie 121); być może podobny kolor miało naczynie z Kozłówka, uznane przez J. Heydecka za „prawie białe".

Cienkościenne czarki zdobione ornamentem szlifowanym zbliżone do typów E 221 i 223–225 licznie rejestro-

wane są w Skandynawii oraz w Nadrenii, gdzie prawdopodobnie były produkowane (U. Lund-Hansen 1987, s. 100–101; E. Straume 1987, s. 42–43, mapa 8), a także wzdłuż północnych i północno-zachodnich wybrzeży Morza Czarnego; pojedyncze egzemplarze rejestrowane są m.in. w grupie dębczyńskiej i kulturze przeworskiej (G. Rau 1972, s. 128–129, 160–161; G. Gomolka-Fusch 1999, s. 132–135; T. Stawiarska 1999, s. 142).

Czarka (?) z grobu XXXIV w Kozłówku na podstawie zapinki typu A 168/172 datowana jest na fazę C_3–D, a więc później niż inne cienkościenne naczynia znane z obszaru kultury wielbarskiej (por. R. Wołągiewicz 1993, s. 34, tab. 3) czy też większość egzemplarzy pochodzących z północnej Europy (por. U. Lund-Hansen 1987, s. 100–101; E. Straume 1987, s. 42–43). Z IV wieku pochodzą natomiast niektóre naczynia z terenów objętych osadnictwem kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş (G. Gomolka-Fusch 1999, s. 132–135, 140).

Ceramika

Z cmentarzyska w Kozłówku pochodzi ok. siedemdziesięciu, zachowanych na ogół we fragmentach, ręcznie lepionych naczyń glinianych, które odkryto w dwudziestu siedmiu obiektach. Przedmioty te nie zostały przez J. Heydecka bliżej scharakteryzowane[30] – ograniczył się on do stwierdzenia faktu obecności w poszczególnych obiektach grobowych, jednak dziewiętnaście egzemplarzy zilustrował. Więcej informacji o ceramice lepionej ręcznie pochodzi z pracy R. Schindlera (1940), który, korzystając z oryginalnego materiału przechowywanego w *Prussia Museum*, sklasyfikował w obrębie wydzielonych przez siebie grup dwadzieścia trzy naczynia, a jedno opatrzył fotografią. Niewiele danych w tym zakresie dostarczają źródła archiwalne (R. Grenz, *Archiwum*; F. Jakobson, *Archiwum*; H. Jankuhn, *Archiwum*; J. Kostrzewski, *Archiwum*). Z dostępnych informacji wynika, że na nekropoli zarejestrowano starannie wykonane naczynia cienkościenne, o gładkiej, lśniącej powierzchni, jak również egzemplarze grubościenne, odpowiadające tzw. ceramice kuchennej. Większość z nich nawiązywała do form misowatych grup VI, XIV oraz XVIII[31] (R. Wołągiewicz 1993).

Najliczniej reprezentowane na cmentarzysku były duże misy grupy VI (jedenaście sztuk), które odkryto w dziesięciu obiektach. Większość okazów była ostroprofilowana i pozbawiona jakiegokolwiek zdobienia. Ich wysokość wahała się od 13 do ponad 20 cm, natomiast średnica wylewu wynosiła 17–18 cm[32]. Dziewięć egzemplarzy (groby I, X, XI, XII, XVI, XXXI, XXXVII, XL) odpowiadało serii głównej typu C (Ryc. 4/X:5, 5:5, 9:20, 12:7; R. Wołągiewicz 1993, s. 15). Do tego typu prawdopodobnie należą też dwa duże naczynia misowate znalezione w grobie XXII, zrekonstruowane rysunkowo przez J. Heydecka (Ryc. 7:6.7).

Misy VIC są najpopularniejszą formą naczyń grupy VI. Ich datowanie zamyka się w ramach całego młodszego okresu rzymskiego oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (R. Wołągiewicz 1993, s. 26).

W grobie XXX odkryto naczynie o przysadzistym brzuścu (Ryc. 8/XXX:1). Okaz ten został zaliczony do typu 6F, tj. naczyń o zaokrąglonym i nisko osadzonym brzuścu (R. Schindler 1940, s. 140–141; por. R. Wołągiewicz 1993, s. 15). Wydzielenie tego wariantu budzi pewne wątpliwości. Podstawą jego wyróżnienia stało się dziewięć naczyń: cztery z Malborka-Wielbarka, dwa z cmentarzyska w Księżym Dworze, pow. działdowski (d. *Niederhof, Kr. Soldau*) oraz po jednym ze Starego Targu, Kozłówka oraz Połowitego, pow. ostródzki (d. *Pollwitten, Kr. Mohrungen*; R. Schindler 1940, lista 6). Ich liczbę należy jednak znacznie zredukować. Naczynie z grobu 222 w Starym Targu Schindler (1940, lista 1:52, 6:208) zaliczył do dwóch różnych typów – 6F i 1F; w rzeczywistości najbardziej zbliżone jest do garnków grupy IB (A. Żórawska 2005, s. 121, tabl. XXV/222). W przypadku naczyń z grobów 686, 816 i 1525 z Malborka-Wielbarka i z grobu 19 z Połowitego nie dysponujemy żadnymi ilustracjami i ich klasyfikacji nie można już zweryfikować. Jedyne zilustrowane naczynie, pomijając okaz z Kozłówka, odkryto w grobie 1328 w Malborku-Wielbarku. Była to łagodnie profilowana misa o nisko osadzonym, silnie wydętym brzuścu i wyodrębnionej szyjce, typu C/F (R. Schindler 1940, ryc. 38:4). Podobne naczynie, zaliczone przez R. Schindlera (1940, tabl. 10:13) do grupy 6, odkryto na tym samym cmentarzysku, w grobie 620; R. Wołągiewicz umieścił je zarówno w zestawieniu naczyń typu VIF (1993, lista 6F), jak też w wykazie naczyń typu XVIIIF (1993, lista 18F)[33].

[30] Główna i z reguły jedyna informacja, jaką zamieszczał J. Heydeck, dotyczyła technologii naczynia. Badacz ten zwrócił uwagę, że wytwarzano je poprzez łączenie taśm, ewentualnie płatów gliny albo kształtowanie z pojedynczej bryły surowca (J. Heydeck 1892, s. 172; por. 1880, s. 3).

[31] W pracy R. Schindlera poszczególne grupy naczyń oznaczone były cyframi arabskimi, natomiast R. Wołągiewicz (1993, tab. I), modyfikując w stosunku do niektórych grup i typów klasyfikację niemieckiego archeologa, użył cyfr rzymskich. W związku z tym, w przypadku naczyń znanych jedynie R. Schindlerowi, należałoby stosować jego klasyfikację. Jednak ze względu na czytelność niniejszej pracy, poza szczególnymi wypadkami, przyjęto jednolitą typologię R. Wołągiewicza, który w przypadku ceramiki naczyniowej z Kozłówka podtrzymał klasyfikację R. Schindlera.

[32] Wymiary określono w przypadku zaledwie kilku naczyń na podstawie ilustracji zamieszczonych w pracy J. Heydecka.

[33] W pierwszym przypadku R. Wołągiewicz powołuje się na ilustrację w pracy R. Schindlera, w drugim na zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Na to, że w obu przypadkach chodzi o ten sam przedmiot, wskazuje katalog R. Wołągiewicza, gdzie w opisie inwentarza grobu 620 znajduje się jedno naczynie formy XVIIIF, co zostało ustalone na podstawie ilustracji z książki R. Schindlera (R. Wołągiewicz 1993, s. 180; por. R. Schindler 1940, tabl. 10:13).

Kolejne okazy[34], odkryte już po II wojnie światowej, zaliczone do tego wariantu przez R. Wołągiewicza (1993, s. 15, lista 6F, mapa 5), w rzeczywistości reprezentują inne odmiany (por. W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 71, 102, 104–105, tabl. CXXXV/369:6.9, CCVIII/592:12.13, CCXVI/609:12).

Datowanie naczyń typu VIF jest dość zróżnicowane. W grobie 1525 z Malborka-Wielbarka naczyniu tej formy towarzyszyły brązowa zapinka typu A 172 oraz owalna sprzączka z pogrubioną (?) ramą, co pozwala przypisać ten zespół fazie C_3–D. Znacznie wcześniejszy jest natomiast grób 19 z Połowitego, który na podstawie rzymskich naczyń typu E 161 i E 189 oraz zapinki typu A 162 można pewnie umieszczać w fazie C_1, prawdopodobnie jej młodszym odcinku – C_{1b} (H. J. Eggers 1966, s. 158, tabl. 15–16; A. Cieśliński 2003, s. 35, tabl. VI). Pozostałe naczynia należy ogólnie datować na młodszy okres rzymski oraz wczesny odcinek okresu wędrówek ludów.

Liczną grupę (osiem okazów) stanowiły miseczki grupy XVIII. Wszystkie miały formę dwustożkową, większości nie ozdobiono. Ich wysokość wahała się od 5,5 do 9,5 cm, natomiast średnica wylewu od 6 do 13 cm.

Do typu XVIIIB zaliczyć należy cztery naczynia (groby X, XIV, XXXIV, XXXVIII), pozostałe odpowiadają typowi XVIIIC (groby VI, XVI, XXI, XXXIV). Miseczki grupy XVIII należą do naczyń najbardziej rozpowszechnionych w kulturze wielbarskiej w młodszym okresie rzymskim. Pośród nich dominują naczynia ostroprofilowane, odpowiadające typom B i C (R. Wołągiewicz 1993, s. 31, lista 18B.C). Oba warianty występują na całym obszarze zajętym przez osadnictwo wielbarskie, przy czym najwięcej znalezisk pochodzi z dolnego Powiśla, prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia, gdzie datowane są aż do początku okresu wędrówek ludów (R. Wołągiewicz 1993, s. 26, 31, mapa 20).

Naczynia grupy XIV reprezentowane były przez cztery okazy (groby XIII, XXXIV/7.8, XXXVII). Egzemplarz z grobu XXXIV (Ryc. 10:7), mimo znacznych rozmiarów (średnica wylewu ok. 15 cm), zbliżających go do naczyń XaA, trzeba jednak włączyć do typu XIVA. Następne dwa okazy z grobów XXXIV (Ryc. 10:8) i XXXVII (Ryc. 12:8) odpowiadają już wariantowi XIVB, do którego należą niepozorne, często niestarannie wykonane naczynia o esowatej linii profilu. Naczynie z grobu XIII znane jest wyłącznie z katalogu R. Schindlera (1940, lista 14:120) i może być określone typologicznie jedynie w obrębie grupy XIV.

Miski grupy XIV występują na całym terytorium zajętym przez osadnictwo kultury wielbarskiej młodszym okresie rzymskim. O ile jednak egzemplarze typu XIVB znajdowane są dość licznie zarówno na Pomorzu, jak i na innych obszarach, to okazy typu XIVA występują głównie na stanowiskach rozmieszczonych wzdłuż dolnego odcinka Wisły (R. Wołągiewicz 1993, s. 26, 31, lista 14, mapa 16). Misy grupy XIV, obu wariantów, datowane są na cały młodszy okres rzymski oraz na wczesny odcinek okresu wędrówek ludów (R. Wołągiewicz 1993, s. 31).

W grobie XXI znaleziono wysokie naczynie (Ryc. 6:4) zbliżone typu IB[35] (R. Wołągiewicz 1993, s. 12–13). Naczynia takie występują głównie na obszarze Pomorza Środkowego i Wschodniego oraz na terenach wzdłuż dolnego odcinka Wisły, gdzie datowane są w przedziale faz B_2–B_2/C_1; zabytki o młodszej metryce należą do wyjątków (R. Wołągiewicz 1993, s. 12–13, 26, mapa 2). Najpóźniejsze egzemplarze (Rakowiec, grób 4; W. Heym 1939, s. 7, ryc. 4b) datuje się, podobnie jak okaz z Kozłówka, na wczesny odcinek okresu wędrówek ludów.

Z grobu XXXVI pochodzi naczynie wazowate zdobione listwami plastycznymi, podkreślającymi nieznacznie wydzieloną szyjkę (Ryc. 11:2). Zabytek został określony przez R. Schindlera (1940, lista 6:159) jako forma pośrednia pomiędzy misami 6A i 6B, bliższy jest jednak wazom grupy IV, szczególnie egzemplarzom zaliczanym do wariantu A, charakteryzującego się szyjką wyodrębnioną bądź podkreśloną listwą (por. R. Wołągiewicz 1993, s. 13). Od typowych okazów tej grupy omawiane naczynie odróżnia się nieco niżej osadzonym załomem brzuśca oraz zbliżoną średnicą brzuśca i wylewu.

Datowanie waz typu IVA na mazowiecko-podlaskich stanowiskach kultury wielbarskiej zamyka się w przedziale faz B_2/C_1–C_1 (R. Wołągiewicz 1993, s. 26, listy 4A i 6A), młodsze okazy odkrywane są tylko sporadycznie[36]. Wobec braku dobrze datujących zabytków towarzyszących, wazę z Kozłówka należy umieszczać w podobnych ramach chronologicznych.

W grobie XVI znaleziono niewielki kubek typu XVA z masywnym, nieproporcjonalnym do całego naczynia uchem (Ryc. 5:7). Podobne naczynia są bardzo popularne i spotyka się je na całym terytorium kultury wielbarskiej, przy czym większość znalezisk pochodzi z terenów położonych na wschód od dolnej oraz środkowej Wisły (R. Wołągiewicz 1993, s. 31, mapa 17). Kubki te datuje się na cały okres wpływów rzymskich, przy czym większość pochodzi z młodszej jego części. Zbliżone egzemplarze odkryto na kilku mazowiecko-podlaskich cmentarzyskach kultury wielbarskiej m.in. w Niedanowie, groby 146, 329, 515, 577 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 135) oraz Cecelach, groby 539, 553, 556 (J. Jaskanis 1996, s. 108, tab. 7).

[34] Naczynia, które należy wyłączyć z omawianego typu, pochodzące z cmentarzyska w Księżym Dworze, grób 23 (por. A. Brinkmann 1909, s. 282, ryc. 182g), to najprawdopodobniej ceramika kultury przeworskiej.

[35] R. Schindler (1940, lista 6:156) i R. Wołągiewicz (1993, s. 177) klasyfikowali to naczynie jako misę typu VIC.

[36] Kołoząb, pow. płoński, grób 246 (I. Tomaszewska 1988, s. 109; R. Wołągiewicz 1993, lista 4A:116).

Ornamentyka naczyń lepionych ręcznie

Zdobienie naczyń z Kozłówka, poza pojedynczymi wypadkami, było ubogie. Ornament, wykonany głównie techniką rycia, zaobserowano na trzynastu naczyniach. Najczęstszym motywem zdobniczym były proste, horyzontalne linie, umieszczone z reguły w górnej partii brzuśca, powyżej załomu. Zarejestrowano je na trzech naczyniach (groby X, XVI, XXII). Nieco bardziej rozbudowanym wzorem ozdobiono misy z grobów XVI i XXX. W obu przypadkach był to zygzak ujęty w dwie poziome linie przy czym na naczyniu z grobu XVI miał on postać pojedynczego zygzaka liniowego (Ryc. 5:6), a na misie z grobu XXX wzór zbliżony do zygzaka tworzyły grupy trzech lub czterech ukośnych bruzd (Ryc. 8/XXX:1).

Fragment przydennej części naczynia z grobu XXXI pokryto ukośnymi, rytymi kreskami (Ryc. 9:21), a naczynia z grobów XXII oraz XXXVI ozdobiono dookolnym rzędem krótkich, pionowych bruzd. W pierwszym przypadku ornament ten umieszczono tuż poniżej załomu brzuśca (Ryc. 7:7), w drugim na wydzielonej szyjce (Ryc. 11:2). Wazę z grobu XXXVI ozdobiono dodatkowo w górnej partii brzuśca trzema poziomymi listwami plastycznymi. Najwyżej położona spośród nich prawdopodobnie podkreślała wydzielenie szyjki.

Fragmenty bliżej nieokreślonych naczyń z grobów XXII i XL zostały ozdobione odciskami paznokcia (Ryc. 7:8). Ornament tego typu w zasadzie jest obcy kulturze wielbarskiej i jego obecność chyba należy wiązać z wpływami z obszarów sąsiednich[37]. W przypadku ceramiki wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia występowanie omawianej formy zdobienia było, być może, wynikiem przetrwania w głąb młodszego okresu rzymskiego tradycji kultury przeworskiej, w materiałach której tak dekorowane naczynia spotyka się dość często (K. Godłowski 1977, s. 160). Jako analogie można tu wymienić trzy okazy z cmentarzyska w Niedanowie, groby 143 i 577 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 32, tabl. XL/143:4.5, CCV/577:4), oraz po jednym z Lubieszewa, pow. nowodworski, i Maciejewa, grób 8 (R. Schindler 1940, lista 10a:1, 8, tabl. 17:9).

Nieco częściej na ceramice naczyniowej kultury wielbarskiej spotykana jest ornamentyka stempelkowa. Zdobienie tego typu, w formie prostej rozety, zarejestrowano na niewielkim fragmencie brzuśca naczynia z grobu IX (Ryc. 4/IX:3).

Ornament stempelkowy w kulturze wielbarskiej jest dość mocno zróżnicowany. Najprostsze i jednocześnie najwcześniejsze formy w postaci trójkątów lub odciśniętej sprężynki, odkryto w Zwierzewie, pow. ostródzki (d. *Abbau Thierberg, Kr. Osterode*), grób 17 (A. Bezzenberger 1909, s. 83–84, ryc. 61), oraz w Obliwicach, pow. lęborski (d. *Obliwitz, Kr. Lauenburg*), grób 1 (R. Wołągiewicz 1993, lista 30). Oba zespoły można datować już na fazę $B_2/C_1–C_{1a}$. Inne motywy wydają się są nieco późniejsze, szczególnie te bardziej złożone, jak rozety czy palmety (R. Wołągiewicz 1993, s. 27). W ten sposób zdobione naczynia odkryto m.in. w Cecelach, groby 283 i 285 (J. Jaskanis 1996, s. 43, tabl. XXXV/283:5, XXXVI/285:17), Kitkach, st. 1, grób 11 (J. Okulicz 1988, s. 110, ryc. 1g), i Kleszewie, grób 640 (R. Wołągiewicz 1993, s. 176, lista 30: 114). Analogiczny wzór znajdował się także na fragmencie naczynia wykonanego przy użyciu koła odkrytym luźno na cmentarzysku w dawnych Skorbiczach koło Brześcia na Białorusi (Скорбічы, dzis. Дружба, Брэсцкая вобл.; Û. V. Kuharenko 1961, s. 20, tabl. 45:4). Wszystkie wyżej wzmiankowane ozdobniki nieco różniły się od formy zarejestrowanej w grobie XI. Rozeta z Kozłówka składała się tylko z czterech elementów, natomiast pozostałe z co najmniej pięciu lub sześciu. Jedyne znane mi naczynie ornamentowane identycznym stempelkiem znaleziono w grobie 65 na cmentarzysku I w miejscowości Velâmìčy koło Brześcia (Велямічы, Брэсцкая вобл.; Û. V. Kuharenko 1961, s. 38, tabl. 45:5; K. V. Kasparova 1989, s. 273, ryc. 8:1).

Ceramika wykonana przy użyciu koła garncarskiego

W ośmiu grobach zarejestrowano fragmenty naczyń zrobionych przy użyciu koła garncarskiego (IV, V, VI, VII, IX, XI, XII, XXXV, XL), prawdopodobnie ceramika wykonana w tej technice wystąpiła też w trzech kolejnych zespołach (X, XXXI, XXXV). Niestety, zilustrowane zostały jedynie fragmenty pochodzące z dwóch obiektów (Ryc. 2:10, 3:4), w przypadku pozostałej ceramiki klasyfikację można oprzeć jedynie na ocenie J. Heydecka.

Najlepiej (?) zachowane naczynie, prawdopodobnie misę[38], odkryto w grobie VII (Ryc. 3:4). Jej brzusiec, poniżej załomu ozdobiono pasmem podwójnych łuków (festonów), natomiast powyżej ciągiem ukośnych linii rytych. Ornamentyka w postaci łuków nie jest typowa dla zdobnictwa kultury wielbarskiej (por. R. Wołągiewicz 1993, s. 20–23, 48–49). Analogiczny motyw znany jest jedynie z kilku naczyń lepionych ręcznie[39], gdzie stanowił zazwyczaj element rozbudowanych wzorów tzw. zygzaka urozmaiconego, natomiast nie udało się go zidentyfikować na naczyniach wykonanych przy użyciu koła garncarskiego. Tego typu zdobnictwo charakterystyczne jest głównie dla naczyń kręgu nadłabskiego oraz grupy dębczyńskiej (A. von Müller 1957, s. 19, tabl. 6d; H. Machajewski

[37] Nie można też wykluczyć, iż oba fragmenty znalazły się w grobach wielbarskich, podobnie jak krzemienie, na złożu wtórnym.

[38] Za taką interpretacją przemawia zaliczenie przez R. Schindlera okazu do typu 6A (R. Schindler 1940, lista 6A).

[39] Złotoria, pow. toruński (d. *Zlotterie, Kr. Thorn)*, Elbląg-Pole Nowomiejskie (R. Schindler 1940, ryc. 27). Por. Jordanowo, st. 12, pow. świebodziński, obiekt 45 (P. Wawrzyniak 2007, ryc. 6:1).

1992, s. 111; M. Hegewisch 2007, s. 211–217, ryc. 147, 148).

Pozostałe naczynia z Kozłówka nie zostały bliżej scharakteryzowane, jedynie w przypadku okazów z grobu XXXV podkreślono ich misowatą formę.

Ceramika wykonana przy użyciu koła garncarskiego na stanowiskach kultury wielbarskiej należy do rzadkości i zasadniczo uznawana jest za import z kultur czerniachowskiej i Sîntana de Mureş (A. Kokowski 1988, s. 169–171; R. Wołągiewicz 1993, s. 35). Na poszczególnych cmentarzyskach liczba zarejestrowanych okazów ogranicza się do kilku egzemplarzy (A. Kokowski 1988; R. Wołągiewicz 1993, lista 20A), jedynie na podlaskiej nekropoli w Jartyporach odkryto je w co najmniej dziesięciu grobach (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, s. 51–52). Na tym tle cmentarzysko w Kozłówku z serią kilkunastu naczyń w jedenastu obiektach prezentuje się wyjątkowo.

Obrządek pogrzebowy i rozplanowanie cmentarzyska

Informacje o obrządku pogrzebowym panującym na stanowisku w Kozłówku są bardzo skąpe i zazwyczaj ograniczają się do określenia formy grobu. Dodatkowe określenia podano w przypadku obiektów wyróżniających się np. wielkością czy głębokością.

Rytuał grzebalny ludności użytkującej cmentarzysko w Kozłówku był stosunkowo jednolity. Zmarłych poddawano kremacji, a następnie ich szczątki wraz z elementami stosu pogrzebowego zsypywano do jam grobowych lub, sporadycznie, do naczynia. Wyposażenia grobowe zarejestrowano tylko w 40 grobach, co stanowi ok. połowy wszystkich obiektów. Niewykluczone, że wpływ na taki stan rzeczy miała ówczesna metodyka badań, odbiegająca od dzisiejszych standardów. Wyjątkiem na stanowisku był grób kurhanowy, bliżej jednak nieopisany.

Większość grobów płaskich stanowiły pochówki bezpopielnicowe. Jamy grobowe miały kształt nieckowaty, średnicę dochodzącą do 1,5 m i głębokość wahającą się od 35 do 45 cm. Poszczególne pochówki rozmieszczone były na obszarze cmentarzyska nieregularnie, w mniejszej bądź większej odległości od siebie. Niekiedy zarysy sąsiadujących obiektów stykały się ze sobą, zarejestrowano również przypadki naruszania starszych jam grobowych przez młodsze pochówki (J. Heydeck 1892, s. 171; E. Hollack 1908b, s. 159 przyp. 1, 167). Podczas badań J. Heydecka większość grobów zachowana była dobrze, jedynie kilka obiektów, położonych najwyżej, przy północnej krawędzi nekropoli, zostało uszkodzonych w wyniku prac rolnych.

Spośród ok. 80 grobów jedynie cztery można uznać za obiekty popielnicowe. W trzech przypadkach nie budzi to wątpliwości (groby XVI, XXX, XXXV), natomiast pewne zastrzeżenia można mieć w odniesieniu do grobu XXI[40]. Niewykluczone, że funkcję urny pełniło też jedno z naczyń z grobu A, na co wskazują wzmianki G. Bujacka (1891, s. 11) i E. Blumego (1915, s. 177).

Nieliczne groby popielnicowe zdają się być cechą wyróżniającą mazowiecko-podlaskie cmentarzyska kultury wielbarskiej (Tab. 1). Zwraca uwagę, co szczególnie dobrze uchwytne jest w materiałach kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Niedanowie, ich wyjątkowa pozycja chronologiczna – prawie wszystkie zespoły z popielnicami na tej nekropoli datowane są na fazy B_2/C_1–C_{1a}, ewentualnie C_1 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 137, tab. 4). Podobne zjawisko można zaobserwować też na innych stanowiskach[41], np.: Brześć Tryszyn, groby 1, 6, 7, 17, 31, 44 i 51 (Û. V. Kuharenko 1980, s. 5–6, 9, 12, 15, 17, tabl. VI/1, VII/6.7, IX/17, XII/31, XV/44, XVI/51), Kłoczew, groby 12, 33 i 77 (B. Balke 1971, s. 327, 339, ryc. 8b–d, 19, 42b–h), Pałuki, pow. ciechanowski, grób 13 (W. La Baume 1943, s. 4, ryc. 2d.g.h.i, 3d, 8), Cecele, grób 32 (J. Jaskanis 1996, s. 28, tabl. XVIII/132), Stara Wieś, pow. węgrowski, grób 7 (W. Radig 1942, s. 184–185, ryc. 11).

Charakterystycznym elementem cmentarzyska w Kozłówku były okrągłe bruki ułożone z kamieni (*rundes Kopfsteinpflaster*). Znajdowały się one ponad grobami i prawdopodobnie miały na celu oznaczenie pochówków. Z pracy F. S. Bocka wynika, że pod koniec XVIII wieku było ich 15 (F. S. Bock 1783, s. 551; por. E. Hollack, F. E. Peiser 1904, s. 8–9). Podczas badań w 1891 roku J. Heydeckowi udało się zarejestrować już tylko dwa takie obiekty oraz kilka skupisk kamieni w południowo-wschodniej partii cmentarzyska, gdzie groby położone były nieco głębiej, co uchroniło je przed destrukcją. Zaznaczył on jednak, że podobnych konstrukcji było prawdopodobnie więcej, zostały jednak zniszczone wskutek prac rolnych. Wskazywały na to liczne luźno leżące kamienie, w wielu przypadkach przepalone. Ta ostatnia informacja stawia pod znakiem zapytania prawidłowość interpretacji niektórych obiektów – obecność przepalonych kamieni może świadczyć o ich innej funkcji, np. jako palenisk.

W kulturze wielbarskiej różne konstrukcje kamienne służące do oznaczania grobów są dosyć popularne, wśród nich do najczęściej spotykanych należą stele, wieńce lub

[40] Z opisu J. Heydecka (1892, s. 175) wynika, że w naczyniu uznanym przez niego za popielnicę nie znaleziono wyposażenia grobowego. Na ogół Heydeck nie określał miejsca znalezienia darów grobowych, jedynie je wyliczał. Warto jednak zwrócić uwagę, że w przypadku pozostałych grobów popielnicowych odnotował on obecność wyposażenia wewnątrz urn, nie ma więc powodów aby sądzić, że pominął taką informację w przypadku obiektu XXI. Być może omawiany grób należy zatem uznać za obiekt jamowy bezpopielnicowy. Obecność szczątków ludzkich w naczyniu niekoniecznie musi świadczyć o formie pochówku. Jest możliwe, iż podczas ceremonii pogrzebowej część wypełniska jamy (resztek stosu) dostała się przypadkowo do naczyń już znajdujących się w grobie.

[41] Sporadycznie rejestrowane są też obiekty młodsze z faz C_2–D, np.: Cecele, grób 404 (J. Jaskanis 1996, s. 56, tabl. LII/404).

Stanowisko / Site	A	B	Literatura / References
Niedanowo, pow. nidzicki (część wielbarska)	205	23	W. Ziemlińska-Odojowa 1999
Litwinki, pow. nidzicki (d. *Littfinken, Kr. Neidenburg*)	25 (?)	1 (?)	F. E. Peiser 1911
Brulino-Koski, pow. wysokomazowiecki	32	3	A. Kempisty 1968
Goździk, pow. garwoliński	28	3	A. Niewęgłowski 1983
Cecele, pow. siemiatycki	583	6	J. Jaskanis 1996
Krupice, pow. siemiatycki (część wielbarska)	33	1	J. Jaskanis 2005
Kłoczew, pow. rycki	81	7–8	B. Balke 1971
Nadkole, st. 1, pow. węgrowski	53	4	J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002
Brèst-Tryšyn, Brèsckaâ vobl.	75	23	Û. V. Kuharenko 1980

Tabela 1. Liczba grobów popielnicowych (B) i ogólną liczbą grobów (A) na wybranych cmentarzyskach kultury wielbarskiej
Tablea 1. Number of cremation urn graves (B) and general number of graves (A) from the selected cemeteries of Wielbark culture

też różne formy bruku (D. Bohnsack 1940; Kmieciński 1962, s. 81–82; R. Wołągiewicz 1981, s. 172–173). Te ostatnie, na północnym Mazowszu znamy jedynie z kilku stanowisk. Okrągły bruk kamienny o ponad metrowej średnicy odkryto w Sławce Wielkiej, pow. nidzicki (d. *Groß Schlaffken, Kr. Neidenburg*). Przykrywał on grób (groby?) VII, w którym znaleziono m.in. szczątki grubościennych pucharków z zielonego szkła, podobnych do okazu z grobu VI z Kozłówka (F. E. Peiser 1909, s. 328–330, tabl. LIV). Prawie kwadratowy bruk o wymiarach 10×10 m zarejestrowano pomiędzy kurhanami I i II w Pielgrzymowie. Znajdował się pod nim ciałopalny grób jamowy, w którym odkryto fragmenty kościanego grzebienia oraz stopione szklane paciorki. Zdaniem D. Bohnsacka obiekt ten pochodził z III–IV w. n.e. (D. Bohnsack 1938b, s. 78). W Niedanowie rozbudowane konstrukcje kamienne odkryto nad grobami 202 i 551B (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 41, 96, tabl. LX/202, CXCVIII/551B). Nieregularny bruk kamienny znaleziono także na cmentarzysku w Pałukach (W. La Baume 1943, s. 3).

Zjawisko wkopywania młodszych pochówków w jamy starszych grobów, które stwierdzono w Kozłówku, w kulturze wielbarskiej jest stosunkowo rzadkie. Najwięcej śladów takich praktyk odnotowano w Cecelach, gdzie naruszonych było kilkanaście grobów (J. Jaskanis 1996, ryc. 3); często jamy grobowe uszkodzone przez późniejsze pochówki rejestrowane były w Jartyporach i Piotrowiczach (J. Andrzejowski, A. Żórawska, M. Biborski, W. Kapla 2002, s. 254, ryc. 2; V. Belâvec 2007, s. 312, ryc. 4; J. Andrzejowski, K. Stanek 2008, s. 235, ryc. 2). Na innych stanowiskach strefy E podobne sytuacje są znaczne mniej częste, np. Nadkole, st. 1, groby 44 i 47 (J. Andrzejowski, A. Żórawska 2002, s. 40, ryc. 2, tabl. XVIII), Krupice, groby 148 i 160 (J. Jaskanis 2005, s. 42–43, tabl. XLIV/160). Zwraca uwagę fakt, iż nie uchwycono śladów naruszania grobów na cmentarzyskach w Niedanowie, Brześciu-Tryszynie, Brulinie-Koskach czy Kłoczewie, a więc na stosunkowo dużych i długotrwałych nekropolach. Może to dowodzić oznaczania pochówków na powierzchni ziemi, co z kolei prawdopodobnie świadczy o celowym naruszaniu przynajmniej części wzmiankowanych wyżej grobów. Być może ma to związek z jakimiś bliżej nieznanymi praktykami grzebalnymi, niekoniecznie związanymi z tzw. pochówkami cząstkowymi (por. M. Tempelmann-Mączyńska 1992; A. Kokowski 1993c; A. Żórawska 2007).

Informacje dotyczące odkrytego w Kozłówku kurhanu są wyjątkowo lakoniczne. Wiadomo, że znajdował się on na północnym skraju cmentarzyska i miał konstrukcję kamienną. Zdaniem J. Heydecka był jeszcze dosyć dobrze widoczny, a także wcześniej „przeszukany"[42]. Nie wiadomo jednak skąd archeolog pozyskał taką informację, gdyż nie podał jej źródła. Prawdopodobnie nie rozkopał kurhanu, uważając go za już wyeksplorowany.

Problematyczne jest datowanie tego obiektu. Zdaniem niektórych badaczy (J. Okulicz 1970, s. 479; J. Jaskanis 1976, s. 225) materiały z grobu A, które trafiły do *Prussia Museum* w roku 1890, miałyby pochodzić właśnie z tego kurhanu i być podstawą do datowania go na fazę B_2/C_1. Przesłanek do takich przypuszczeń nie znajdziemy jednak ani w notce G. Bujacka (1891, s. 11) o odkryciu grobu A, ani w artykule J. Heydecka (1892, s. 171), ani w nieco

[42] [...]. *Am nördlichen Rande dieses Gräberfeldes war noch unter einem Steinhaufen ein schon früher durchsuchtes Hügelgrab kenntlich.* [...] (J. Heydeck 1892, s. 171).

późniejszych pracach niemieckich archeologów (por. A. Lissauer 1894, s. 47; E. Hollack, F. E. Peiser 1904, s. 8–9; E. Hollack 1908a, s. 71; 1908b, s. 154; E. Blume 1915, s. 177; W. Heym 1939, s. 20).

Z północnego Mazowsza znane są zarówno kurhany kultury wielbarskiej o konstrukcji kamiennej – tzw. typu rostołckiego (J. Jaskanis 1976), jak również kurhany kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z początków epoki żelaza (Ł. Okulicz 1976, s. 63–72; M. Hoffmann 1999), często rejestrowane w pobliżu nekropoli z okresu rzymskiego (np. Niedanowo, st. 2; por. W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 8; 2002). Z tego względu określenie przynależności kulturowej i datowanie obiektu z Kozłówka jest obecnie praktycznie niemożliwe, jakkolwiek przypisanie go kulturze wielbarskiej wydaje się wysoce prawdopodobne.

Zachowane informacje o cmentarzysku w Kozłówku nie pozwalają na pełną analizę obiektu. Szczególnie dotkliwy jest brak planu stanowiska. Z dostępnych informacji wynika, że niektóre młodsze pochówki składano w starszej części nekropoli, czego rezultatem mogło być naruszenie pewnej liczby obiektów (J. Heydeck 1892, s. 171; E. Hollack 1908b, s. 159 przyp. 1, s. 167). Z wzmianek w artykule J. Heydecka można określić przypuszczalną lokalizację kilku zespołów grobowych. Groby XII i XXIII z brukami kamiennymi najpewniej znajdowały się w południowo-wschodniej partii cmentarzyska, gdyż tam właśnie odsłonięto najlepiej zachowane konstrukcje kamienne.

PODSUMOWANIE

Nekropolę w Kozłówku założono w fazie B_2/C_1–C_{1a}, o czym świadczy inwentarz grobu A. Do tej fazy można też najprawdopodobniej odnosić groby XXX i XXXVI z czarnymi popielnicami. Pozostałe, dobrze datowane groby odkryte w Kozłówku są młodsze i dają się podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należą cztery groby (XVI, XXV, XXXVII, XXXIX), które dzięki zapinkom typu A 161–162 oraz sprzączce o omegowatej ramie są datowane na fazy C_{1b}–C_2. Do drugiej włączono dziewięć obiektów (VI, VII, X, XVII, XX, XXI, XXVII, XXXIV, XXXI). Pochodzące z nich zapinki typu A 172, A VI s. 2, pucharki typu E 230 i 237 oraz sprzączki z pogrubioną ramą pozwalają dość pewnie określić ich chronologię na fazy C_3–D. Na schyłek fazy C_2 lub w początek fazy C_3–D należy datować grób XXII z pucharkiem typu E 230 i zapinką o ramowatej nóżce. Warto zaznaczyć, że liczba grobów z obu grup może być większa, gdyż nie włączono do nich siedmiu zespołów wyposażonych tylko w naczynia gliniane i pozostałości szklanych. Bardzo niewielka liczba grobów z najwcześniejszego okresu oraz duża obiektów młodszych sugeruje, że przebadano głównie najmłodszą część stanowiska. Uwagę zwraca też duża powierzchnia nekropoli w stosunku do niewielkiej liczby obiektów. Według J. Heydecka cmentarzysko zajmowało obszar o wymiarach w przybliżeniu 80 na 60 kroków, co prawdopodobnie odpowiadało ok. 25 arów[43]. Przy założeniu, że obiekty rozmieszczone były mniej więcej równomiernie, na jeden ar przypadałoby ok. 3–4 grobów, co jest liczbą bardzo małą[44]. Niewykluczone, że błędnie określono granice stanowiska.

Cmentarzysko w Kozłówku należy do lokalnego, tzw. nidzickiego skupienia osadniczego kultury wielbarskiej (J. Okulicz 2006), położonego na północnej rubieży Mazowsza. Skupienie to ograniczone jest od południa rzeką Działdówką, od wschodu linią Nidy a jego północną granicę wyznacza pas jezior na przedpolu Garbu Lubawskiego. Nie w pełni sprecyzowany jest zachodni zasięg skupienia nidzickiego – najdalej wysunięte w tym kierunku stanowisko zarejestrowano prawdopodobnie w okolicach wsi Gródki, pow. działdowski (d. *Grodtken, Kr. Soldau*) (E. Hollack 1908a, s. 46; E. Blume 1915, s. 175). Poza tym stosunkowo zwartym obszarem do omawianego zgrupowania można prawdopodobnie włączyć pojedyncze stanowiska odkryte na lewym brzegu Nidy – Pokrzywnicę Wielką, Szczepkowo Zalesie i Muszaki (d. *Muschaken, Kr. Neidenburg*), wszystkie pow. nidzicki (J. Andrzejowski 2005, s. 117–119, ryc. 3, 4; 2007, s. 236–238, ryc. 1). Dotychczas na omawianym terenie zarejestrowano kilkanaście stanowisk. Większość z nich badana była wyłącznie przed II wojną światową, co w znacznym stopniu rzutuje na ilość dostępnych informacji. Początki osadnictwa kultury wielbarskiej na tym obszarze należy odnosić do fazy B_2/C_1. Liczne pochówki z tej fazy wystąpiły na prawie wszystkich stanowiskach skupienia nidzickiego – w Kozłówku, Niedanowie, st. 2 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, s. 136–137), Turzy Wielkiej, pow. działdowski (d. *Groß Tauersee, Kr. Soldau*; R. Schindler 1940, s. 149–150), Litwinkach, pow. nidzicki (F. E. Peiser 1911; W. Gaerte 1929, s. 141a; R. Schindler 1940, s. 144), Turzy Małej, (d. *Klein Tauersee, Kr. Neidenburg*) i Wilamowie (d. *Wilmsdorf, Kr. Neidenburg*), pow. nidzicki (R. Grenz, *Archiwum*), oraz być może Pielgrzymowie, pow. nidzicki (d. *Pilgramsdorf, Kr. Neidenburg*; D. Bohnsack 1939, s. 293, ryc. 1), i Sławce Wielkiej (F. E. Peiser 1909, s. 328). W fazach C_{1b}–C_2 użytkowana była większość założonych wcześniej nekropoli; szczególnie liczne materiały tego okresu zarejestrowano w Kozłówku, Niedanowie, st. 1 i 2, Litwinkach i Sławce Wielkiej. Należy wspomnieć także bogaty pochówek w kurhanie I w Pielgrzymowie (D. Bohnsack 1937; 1938b, s. 75–59), który najczęściej odnoszony jest do schyłku fazy C_2 (ewentualnie początku C_3–D). U schyłku okresu rzymskiego i w początkach okresu wędrówek ludów

[43] Przy założeniu, że 1 krok wynosił ok. 0,70–0,75 m, co w przypadku terenu pagórkowatego wydaje się zasadne.

[44] Na sąsiednim cmentarzysku w Niedanowie, na obszarze zbliżonym do nekropoli w Kozłówku zarejestrowano ponaddwukrotnie większą liczbę (obiektów W. Ziemlińska-Odojowa 1999, ryc. 3, tabl. CCXXXIII).

(C_3–D) liczba grobów na niektórych cmentarzyskach wyraźnie wzrosła, m.in. w Niedanowie i Kozłówku. Liczne importy, np. szklane naczynia, odkryte na większości stanowisk z tego okresu, świadczą o istotnym udziale ludności zamieszkującej północne Mazowsze w kontaktach ze światem zewnętrznym.

Szczególną rolę skupienia nidzickiego potwierdzają inwentarze grobowe odkryte na nekropoli w Kozłówku. Ponadprzeciętna liczba naczyń szklanych i wykonanych na kole garncarskich dowodzi intensywnych kontaktów pomiędzy lokalną społecznością a strefą nadczarnomorską. Pojedyncze znaleziska (np. fibule typu A 175 i A 185), które można odnosić do zachodniego Pomorza, Połabia i Skandynawii, świadczą o związkach z obszarami północno-zachodniej części *Barbaricum*. Oba kierunki oddziaływań należy wiązać z istnieniem u schyłku antyku sieci szerokich kontaktów pomiędzy północną a południowo-wschodnią Europą (J. Werner 1988), w których – jak się wydaje – miejscowa grupa miała znaczący udział. Na związkih ze strefą wschodniobałtycką świadczy żelazny wisiorek znaleziony w grobie XXXI; tego typu ozdoby charakterystyczne są przede wszystkim dla kultury Dollkeim-Kovrovo.

Mgr Marcin Woźniak
Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. S. Woydy
pl. Jana Pawła II 2
PL 05-800 Pruszków
marcin.wozniak@yahoo.pl

ARCHIWALIA

R. Grenz, *Archiwum*
kartoteka Rudolfa Grenza, przechowywana w Archäologisches Landesmuseum Schloß Gottorf w Szlezwiku.

F. Jakobson, *Archiwum*
kartoteka Felixa Jakobsona, przechowywana w Latvijas Nacionālais vēstures muzejs w Rydze.

H. Jankuhn, *Archiwum*
kartoteka Herberta Jankuhna, przechowywana w Archäologisches Landesmuseum Schloß Gottorf w Szlezwiku.

J. Kostrzewski, *Archiwum*
kartoteka Józefa Kostrzewskiego, przechowywana w Miejskiej i Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Zielonej Górze.

BIBLIOGRAFIA

Åberg, N.
1919 *Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala.

Almgren, O.
1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig[2] (Stockholm[1] 1897).

Andersson, K.
1993 *Romartida guldsmide i Norden. II. Fingerringar*, Occasional Papers in Archaeology 6, Uppsala.

Andrzejowski, J.
1989 *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji),* tom II, Lublin, s. 103–125.
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska. Materiały z konferencji,* Kultura przeworska I, Lublin, s. 317–342.
2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV (1995–1998), s. 59–87.
2005 *Kultura przeworska i wielbarska na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Dulinicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały III, Warszawa, s. 109–128.
2006 *Nekropola ze schyłku starożytności w Modle koło Mławy*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 15–44.
2007 *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 229–258.

Andrzejowski, J., Bursche, A.
1987 *Archeologia Biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko I i w Wielbarku*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*, Malbork, s. 233–278.

Andrzejowski, J., Martens, J.
1996 *The Wielbark Cemetery. Information on Unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg*, Studia Gothica I, Lublin, s. 19–72.

Andrzejowski, J., Prochowicz, R., Rakowski, T.
2008 *Brooch Type Gródek 47 and their dating*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New materials*

from the Late Roman Period and the Migration Period, vol. I, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, s. 39–61.

Andrzejowski J., Stanek K.
2007 *Konstrukcje drewniane z grobów ciałopalnych z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu*, [w:] *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu", Białe Błota, 17–19 maja 2000 r.*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, s. 235–249.

Andrzejowski, J., Żórawska, A.
2002 *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nadkolu, woj. mazowieckie*, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 29–80.

Andrzejowski, J., Żórawska, A., Biborski, M., Kapla, W.
2002 *Grób 122 z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu. Nowe materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym w gockim kręgu kulturowym*, [w:] M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, Białystok, s. 253–269.

Anger, S.
1880 *Das gemischte Gräberfeld auf dem Neustädter Felde bei Elbing*, „Zeitschrift für Ethnologie" 12, s. 106–125.

Balke, B.
1971 *Żeńskie (?) cmentarzysko z okresu późnorzymskiego w miejscowości Kłoczew, pow. Ryki*, MSiW I, s. 317–364.

Beckmann, B.
1966 *Studien über Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, SJahr. XXIII, s. 5–100.

Beckmann, Ch.
1969 *Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit in freien Germanien*, SJahr. XXVI, s. 5–106.

Beilke-Voigt, I.
1998 *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 51, Bonn.

Belâvec, V. G. [Белявец, В. Г.]
2007 *K izučeniû pamâtnikov vel´barskoj kul´tury v Belarusi* [*К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси*], [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 293–344.

Bezzenberger, A.
1900 *Gräberfeld bei Jäcknitz*, Prussia 21 (1896–1900), s. 126–131.
1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Königsberg.
1909 *Gräberfeld bei Abbau Thierberg, Kr. Osterode*, Prussia 22 (1900–1904), s. 70–104.

Bitner-Wróblewska, A.
2007 *Netta. A Balt Cemetery in Northeastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica XII, Warszawa.

Blume, E.
1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, I Teil: Text*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg 1912.
1915 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, II Teil: Material* (red. M. Schultze), Mannus-Bibliothek 14, Würzburg 1915.

Bock, F. S.
1783 *Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreußen*, tom II, Dessau.

Bohnsack, D.
1937 *Ein ostgermanisches Fürstengrab bei Pilgramsdorf in Ostpreussen*, „Germanen-Erbe" 2, s. 258–261.
1938a *Neue Bodefunde*, „Alt-Preußen" 3/1, s. 24–29.
1938b *Die Germanen im Kreise Neidenburg*, „Alt-Preußen" 3/3, s. 67–79.
1939 *Neue Germanengräber in Pilgramsdorf Kr. Neidenburg*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit" 15, s. 291–296.
1940 *Ostgermanische Gräber mit Steinpfeilern und Steinkreisen in Ostdeutschland*, „Gothiskandza" 2, s. 22–36.

Brinkmann, A.
1909 *Gräberfeld bei Niederhof*, Prussia 22 (1900–1904), s. 267–322.

Bujack, G.
1891 *Accessionen des Prussia-Museums pro 1890*, Prussia 16 (1890), s. 8–40.

von Carnap-Bornheim, C.
2000 *Zu Schildfibeln mit Glaseinlagen (Mackeprang IX sowie Matthes B und C)*, [w:] T. Grabarczyk, M. Mączyńska (red.), *Spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, s. 52–75.

Cieśliński, A.
2003 *„Neue" Materialien zu einem Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus Połowite (Pollwitten)*, [w:] W. Nowakowski, M. Lemke (red.), *Auf der Suche nach der verlorenen Archäologie*, Warszawa, s. 23–36.
2010 *Kulturelle Veränderungen und Besiedlungsbläufe im Gebiet der Wielbark-Kultur an Łyna, Pasłęka und oberer*

Drwęca, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 17, Berlin.

Cieśliński, A., Wyczółkowski, D.
2008 *Zapinka gąsienicowata z Tumian, pow. olsztyński. Problem zaniku kultury wielbarskiej nad Łyną*, WA LX (2008), s. 179–186.

Cigilik, V. [Цигилик, В.]
2006 *Do pitannâ zarodžennâ sklânogo virobnictva na Prikarpattì*, „Materìali ì doslìdžennâ z arheologìï Prikarpattâ ì Volinì" 10, s. 100–106 [*До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті*, Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині].

Czarnecka, K.
1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk*, Warszawa.
2006 *Najwcześniejsze okucia zamków skrzyneczek z grupy nidzickiej (i nie tylko)*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 287–294.

Dąbrowska, T.
1974 *Brązowa bransoleta z Ruskiej Wsi, pow. Radzyń Podlaski*, WA XXXIX/2 (1974), s. 262–263.
1981 *Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich*, WA XLV/1 (1980), s. 45–57.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kołaczu, st. 2, gm. Mrozy, pow. Mińsk Mazowiecki, woj. mazowieckie*, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 219–262.

Dąbrowski, J.
1958 *Groby z okresu rzymskiego z miejscowości Zeńbok, pow. Ciechanów*, WA XXV/1-2 (1958), s. 158–159.

Ebert, M.
1926 *Truso,* Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft 3:1, Berlin.

Eggers, H. J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg.
1966 *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Pollwitten, Kreis Mohrungen, Ostpreussen*, JRGZM 11, s. 154–175.

Engel, M., Iwanicki, P., Rzeszotarska-Nowakiewicz, A.
2006 *„Sudovia in qua Sudovitae". The new hypothesis about the origin of Sudovuan Culture*, „Archeologia Lituana" VII, s. 184–211.

Gałęzowska, A.
2000 *Złoty pierścień z Mgowa, gm. Płużnica, byłe woj. toruńskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne" V, s. 225–250.

Gaerte, W.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

Głosik, J.
1983 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973–1976*, MSiW V, s. 229–263.

Godłowski, K.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migrations periods in Central Europe*, ZNUJ CCXVII = Prace Archeologiczne 11, Kraków.
1974 *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII (1974), s. 9–103.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II)*, MSiW IV, s. 7–238.
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, PomAnt X, s. 65–129.
1992 *Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Mittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet. Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 23–54.

Gomolka-Fusch, G.
1999 *Gläser der Sintana de Mureş-Černjachov-Kultur aus Rumänien und der Republik Moldavien*, [w:] G. Gomolka-Fuchs (red.), *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur, Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, s. 129–142.

Grabarczyk, T.
1997 *Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim*, Łódź.

Grzymkowski, A.
1986 *Wstępne wyniki badań na birytualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, SprArch. XXXVIII, s. 223–258.

Hahuła, K.
1988 *Kultura wielbarska na Ziemi Dobrzyńskiej*, [w:] J. Gur-

ba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom I, Lublin, s. 87–104.

Hegewisch, M.
2007 *Plänitz. Einkaiser- und völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Ostprignitz-Ruppin*, *Bonner Beiträge zur Vor-* und Frühgeschichtlichen Archäologie 7, Bonn.

Heydeck, J.
1880 *Ausgrabungen in der Kalkbergen bei Pobethen, Kr. Fischhausen. Vorführung der Töpferscheibe und praktische Darlegung der heidnischen Töpferindustrie unserer Provinz*, Prussia 6 (1879/80), s. 1–4.
1892 *Das Gräberfeld von Kl. Koslau, Kr. Neidenburg*, Prussia 17 (1891/92), s. 171–178.

Heym, W.
1939 *Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel*, „Mannus" 31, s. 3–28.

Hoffmann, M.
1993 *Johannes Wilhelm Heydeck – prehistoryk i artysta malarz*, „Borussia" 6, s. 144–148.
1999 *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn.

Hollack, E.
1908a *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Berlin-Glogau.
1908b *Die Grabformen ostpreussischer Gräberfelder*, „Zeitschrift für Ethnologie" 40, s. 146–193.

Hollack, E., Peiser, F. E.
1904 *Das Gräberfeld von Moythienen*, Königsberg.

Hülle, W.
1940 *Ein ostgermanisches Hügelgrab bei Pilgramsdorf*, „Mannus" 32, s. 154–165.

Ilkjær, J.
1993 *Illerup Ådal* 3: *Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör*, Jutland Archaeological Society Publications XXV:3, Aarhus.

Jankowska, B.
1962 *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Warszawie-Kawęczynie*, WA XXVIII (1962), s. 330–357.

Jaskanis, J.
1973 *Wyniki badań kurhanów z okresu rzymskiego w Skiwach Małych, pow. Siemiatycze*, SprArch. XXV, s. 173–181.
1976 *Kurhany typu rostołckiego. Z badań nad kulturą wschodniopomorsko-mazowiecką we wschodniej Polsce*, [w:] K. Godłowski (red.), *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*, ZNUJ CCCCXXII = Prace Archeologiczne 22, Kraków, s. 215–251.
1996 *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.
2005 *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark--Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica X, Warszawa.

Jaskanis, J., Okulicz, J.
1981 *Kultura wielbarska (faza cecelska)*, [w:] Prahistoria Ziem Polskich V, 178–190.

Jonakowski, M.
2001 *Grób szkieletowy kultury wielbarskiej z cmentarzyska w Lubieszewie, pow. Nowy Dwór Gdański, stanowisko 2*, WA LIV (1995–1998), 185–188.

Kaczanowski, P.
1987 *Drochlin. Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, ZNUJ DCCCXXVIII = Prace Archeologiczne 40, Kraków.

Kasparova, K. V. [Каспарова, К. В.]
1989 *Sootnošenie vel'barskoj i zarubineckoj kul'tur v pripâtskom Poles'e* [*Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в припятском Полесье*], [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom II, Lublin, s. 263–282.

Kazanski, M.
1998 *Les fibules germaniques orientales et danubiennes en Gaule (périodes C2–D2)*, [w:] J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, Wünsdorf [2002], s. 375–386.

Kazimierczak, E., Wichrowska, E.
1987 *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu w świetle badań w latach 1974-1980*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork, s. 289–306.

Kempisty, A.
1968 *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Kostki, pow. Ostrów Mazowiecka*, WA XXXII/3-4 (1967–1967), s. 409–450.

Kleemann, J.
2007 *Kombinationsstatistische Untersuchungen zur Chronologie der Wielbark-Kultur. Erste Ergebnisse – Probleme – Perspektiven*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 53–76.

Kmieciński, J.
1962 *Zagadnienie kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim*, Acta Archaeologica Lodziensia 11, Łódź.

1968 *Odry, cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, Acta Archaeologica Lodziensia 15, Łódź.

Kobylińska, U., Kobyliński, Z., Wach, D.
2003 *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu*, WA LVI, s. 189–227.

Kokowski, A.
1988 *Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom I, Lublin, s. 157–176.
1991a *Grób wojownika kultury przeworskiej z Orońska w woj. radomskim*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 12, Łódź, s. 105–133.
1991b *Zagadnienie dyspersji szklanych pucharków ze „szlifowanymi owalami" i naczyń cienkościennych w świetle materiałów z Komarowa nad Dniestrem*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XVIII, s. 209–218.
1993a *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. Część I*, Lublin.
1993b *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. Część II*, Lublin.
1993c *Zagadnienie pochówków cząstkowych w grupie masłomęckiej,* [w:] M. Kwapiński, H. Paner, (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, Gdańsk, s. 118–124.
1995 *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
1997a *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreis*, BerRGK 78, s. 641–833.
1997b *Schlossbeschläge und die Schlüssel aus dem nördlichen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych II, Lublin.
1999 *La fin de la civilisation de Wielbark et ses conséquences*, [w:] J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (red.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grandes Migrations,* Spisy Arheologického ústavu AV ČR Brno 13, Brno, s. 309–326.
2000 *Zu geheimnisvollen Tonknöpfen von Typ „Bernašivka"*, [w:] E. Droberjar, (red.), *Sborník Vladimíru Sakařovi k 70. narozeninám*, „Sborník Národního Muzea v Praze", Řada A – Historie LIV/1–4 (2000), s. 65–70.

Kokowscy, E. i A.
1987 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową na tle osadnictwa grupy masłomęckiej z młodszego okresu rzymskiego*, Zamość.

Kuharenko, Û. V. (Кухаренко, Ю. В.)
1961 *Pamâtniki železnogo veka na territorii Poles'â,* Arheologiâ SSSR, Svod arheologičeskih istočnikov, D1-29. (*Памятники железного века на территории Полесья,* Археология СССР, Свод археологических источников Д1-29, Москва).

1980 *Mogil´nik Brest-Trišin*, Moskva [*Могильник Брест-Тришин*, Москва].

Kulakov, V. I. [Кулаков, В. И.]
2006 *„Varvarskie" podražaniâ provincial'no-rimskim fibulam s „knopkami" v Baltii na fazah C1–D1*, „Archeologia Lituana" 7, s. 66–79. [*„Варварские" подражания провинциально-римским фибулам с „кнопками" в Балтии на фазах C1-D1*].

Kurzyńska, M.
2003 *Wyniki badań na cmentarzysku z późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy wędrówek ludów w Węgrowie*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, tom 1, Gdańsk, s. 261–268.

La Baume, W.
1926 *Ausgrabungen bei Praust, Kreis Danziger Höhe (1925 und 1926),* „Blätter für deutsche Vorgeschichte" 4, s. 1–9.
1934 *Urgeschichte der Ostgermanen,* Danzig.
1943 *Ostgermanische Grabfunde aus Paluki, Kreis Zichenau,* „Alt-Preussen" 8, s. 2–8.

Liana, T.
1957 *Znaleziska z okresu rzymskiego z terenów między Żeraniem a Białołęką w Warszawie*, WA XXIV (1957), s. 379–380.

Lissauer, A.
1887 *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Danzig.
1894 *Aus den Sitzungsberichten der Alterthumsgesellschaft „Prussia" für das 47. Vereinsjahr (1891/92),* „Nachrichter über Deutsche Alterthumsfunde 1893", s. 46–47.

Lund-Hansen, U.
1987 *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Noreuropas*, Nordiske Fortidsminder, Seria B, 10, København.

Machajewski, H.
1992 *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.

Madyda-Legutko, R.
1978 *The buckles with imprint ornamentation*, WA XLIII (1978), s. 3–15.
1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360 (1986), Oxford.
2001 *Omegaschnallen im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricums und Skandinavien*, [w:] M. Meyer, (red.), „... trans Albim fluvium". *Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag*, Internatio-

nale Archäologie – Studia Honoraria 10, Rahden/Westf., s. 373–386.

Mączyńska, M.
1999 *Dwa złote pierścienie z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Babim Dole-Borczu, pow. kartuski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 273–277.
2007 *Zmierzch kultury wielbarskiej – czego nie wiemy ?*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 365–401.

Michalski, J.
2001 *Kurhan kultury wielbarskiej na st. IV w Bielawach, gm. Janowiec Kościelny, woj. warmińsko-mazurskie*, „Warmińsko-mazurski Biuletyn Konserwatorski" 3, s. 50–84.

von Müller, A.
1957 *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee*, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 1, Berlin.

Nielsen, J. N.
2000a *Sejlflod – ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland. Katalog der Grabfunde.* I: *Text und Pläne*, Nordiske Fortidsminder B/20:1, København.
2000b *Sejlflod – ein eisenzeitliches Dorf in Nordjütland. Katalog der Grabfunde*. II: *Abbildungen und Tafeln*, Nordiske Fortidsminder B/20:2, København.

Niezabitowska, B.
2007 *„Gockie" osadnictwo z późnego okresu rzymskiego w Ulowie, stan. 3, gmina Tomaszów Lubelski, w świetle znalezisk fibul*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 643–665.

Nowakowski, W.
1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 10, Warszawa-Marburg.
2001 *Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim Barbaricum*, WA LIV (1995–1998), s. 129–145.

Okulicz, J. (Okulicz-Kozaryn, J.)
1970 *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, APolski XV, s. 419–492.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI–VII w. n.e.)*, PomAnt XIII, s. 103–133.
2006 *Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych (w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n.e.)*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, płyta CD.

Okulicz, Ł.
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław.

Olędzki, M.
1998 *Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie O. Almgren 37–41 und die Varianten Fig. 42-43*, [w:] J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.-28. Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, Wünsdorf [2002], s. 67–84.

Peiser, F. E.
1909 *Gr. Schläffken, Kr. Neidenburg*, Prussia 22 (1900–1904), s. 322–333.
1911 *Übersichten und Notizen. Ostpreussen*, PZ 2, s. 412–413.

Pietrzak, M.
1965 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Malborku-Wielbarku przy ul. Zagórnej 4. Tymczasowe wyniki badań*, PomAnt I, s. 155–181.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfelder der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IV, Kraków.
1999 *Narzędzia do krzesania ognia z Opalenia, pow. tczewski*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 299–306.

Pietrzak, M., Rożnowski, F.
1996 *Niezwykłe pochówki z późnego okresu rzymskiego z Pruszcza Gdańskiego, stanowisko 5*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 193–198.

Pietrzak, M., Tuszyńska, M.
1988 *Pruszcz Gdański 7, comm. de Pruszcz Gdański, dèp. de Gdańsk*, InvArch. LX, Warszawa-Łódź, tabl. 369–373.

Raddatz, K.
1957 *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 13, Neumünster.

Radig, W.
1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wies, Kreis Sokolow,* „Die Burg" 3, s. 179–224.

Rafalovič, I. A. [Рафалович, И. А.]
1986 *Dančeny. Mogil'nik černâhovskoj kul'tury III–IV vv. n.è.*, Kišinev [*Данчены. Могильник черняховской культуры 3–4 вв. н.э.*, Кишинёв].

Rau, G.
1972 *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, „Acta Praehistorica et Archeologica" 3, s. 109–214.

Rusin, K.
2008 *Grave of the Wielbark culture from the Younger Roman Period under barrow no 1 in Szpaki, Wyszki commune, Bielsk Podlaski district, Podlasie voivodship*, [w:] B. Niezabitowska-Wiśniewska, M. Juściński, P. Łuczkiewicz, S. Sadowski (red.), *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, vol. I, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, s. 295–307.

Schindler, R.
1940 *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.
1941 *Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust*, „Gothiskandza" 3, s. 53–56.

Schmidt, A.
1902 *Das Gräberfeld von Warmhof bei Mewe, Reg.-Bez. Marienwerder (W.-Pr.),* „Zeitschrift für Ethnologie" 34, s. 97–153.

Schulze-Dörrlamm, M.
2000 *Germanische Spiralplattenfibeln oder romanische Bügelfibeln? Zu den Vorbildern elbgermanisch-fränkischer Bügelfibeln der protomerowingischen Zeit*, „Archäologisches Korrespondenzblatt" 30/4, s. 599–613.

Schuster, J.
2004 *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie" 35, s. 85–102.
2006 *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, WA LVIII (2006), s. 101–120.

Sekuła, M.
2006 *Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 175–224.

Skorupka, T.
2001 *Kowalewko 12. Cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n.e. do początku III w. n.e.)*, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż gazociągu tranzytowego, tom 2: Wielkopolska, część 3, Poznań.

Skvorzov, K.
2007 *Das Gräberfeld der römischen Kaiserzeit von Bol'šoe Isakovo (ehemals Lauth, Kreis Königsberg,* „Offa" 61/62, s. 111–219.

Şovan, O.-L.
1999 *La chronologie de la nécropole de Mihăläşeni, Roumanie*, [w:] G. Gomolka-Fuchs, (red.), *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur, Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, s. 129–142.

Stawiarska, T.
1985 *Paciorki szklane z obszaru Polski północnej w okresie wpływów rzymskich*, Wrocław.
1999 *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*, Warszawa.

Steuer, H.
2003 *Pinzette*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, tom 23, Berlin-New York, s. 178–182.

Stjernquist, B.
2002 *A Tall Iron Age Lady with Magnificent Jewellery*, [w:] B. Hardh, L. Larsson (red.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods, Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*, Acta Archaeologica Lundensia, series in 8° 39 = Uppäkrastudier 6, Lund, s. 97–110.

Straume, E.
1987 *Gläser mit Facettenschliff aus Skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.*, Oslo.

Symonovič, È. A. [Сымонович, Э. А.]
1967 *Novye raboty v sele Černâhove*, [w:] È. A. Symonovič, B. A. Rybakov (red.), *Istoriâ i arheologiâ ûgo-zapadnyh oblastej SSSR načala našej èry*, Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 139, Moskva, s. 5–27. [*Новые работы в селе Черняхове,* [w:] Э. А. Сымонович, Б. А. Рыбаков (red.), *История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*, Материалы и исследования по археологии СССР, Москва].

Szymański, P.
2006 *Dwie zapinki z dawnego Rothebude i z Czerwonego Dworu. Kontakty tzw. skupienia gołdapskiego kultury sudowskiej*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*, Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, s. 369–380.

Tejral, J.
1988 *Zur Chronologie und Deutung der südöstlichen Kulturelemente in der frühen Völkerwanderungszeit Mitteleuropas*, „Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums" (1987), s. 11–46.
1992 *Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa*, [w:] K. Godłowski,

R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Mittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet. Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 227–248.

1997 *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum*, [w:] J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (red.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Spisy Archeologického Ùstavu AV ČR Brno 8, Brno, s. 321–402.

Tempelmann-Mączyńska, M.

1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.

1992 *„Specyficzne" pochówki kultury wielbarskiej*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 16, Łódź, s. 191–199.

Tomaszewska, I.

1988 *Groby kultury wielbarskiej na cmentarzysku w Kołozębiu, gm. Suchocin, woj. mazowieckie*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom I, Lublin, s. 105–116.

Tuszyńska, M.

1988 *O zapinkach z gąsienicowatym kabłąkiem w obrębie kultury wielbarskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim (materiały z konferencji)*, tom I, Lublin, s. 177–188.

2000 *Neue Entdeckungen im Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Pruszcz Gdański, Fundstelle 5*, [w:] T. Grabarczyk, M. Mączyńska (red.), *Spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, s. 132–141.

2005 *Ulkowy. Cmentarzysko kultury wielbarskiej na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk.

Wawrzyniak, P.

2007 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska birytualnego ludności kultury wielbarskiej w Jordanowie, gm. Świebodzin, woj. lubuskie*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 527–553.

Werner, J.

1988 *Dančeny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den 'Reichtumszentren' auf Fünen*, BJahr. 188, s. 241–286.

Wołągiewicz, R.

1974 *Zagadnienie stylu wczesnorzymskiego w kulturze wielbarskiej*, [w:] Studia Archaeologica Pomeranica, Koszalin, s. 129–152.

1981 *Kultura oksywska i wielbarska*, [w:] Prahistoria Ziem Polskich V, s. 135–178.

1993 *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.

1995a *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v.Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n.Chr.*, Monumenta Archaeologica Barbarica I, Kraków.

1995b *Szkło w kulturze wielbarskiej*, [w:] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski, (red.), *Nvnc de Svebis dicendvm est. Studia archaeologica et historica Geogrii Kolendo ab amici et discipvli dicata*, Warszawa, s. 265–269.

Wójcik, T.

1982 *Pomorskie formy bransolet wężowatych z okresu rzymskiego*, MZP 24 (1978), s. 35–109.

Ziemlińska-Odojowa, W.

1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

2002 *Materiały ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ze stanowiska 2 w Niedanowie, woj. warmińsko-mazurskie*, [w:] J. Andrzejowski *et alii* (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 395–432.

Żórawska, A.

2005 *Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji, archiwaliów i ocalałych materiałów*, WA LVII (2005), s. 111–176.

2006 *Szklany kielich z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach, powiat węgrowski*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*, CRFB Polen, Suplement tom 3, Warszawa, s. 97–105.

2007 *Pochówki cząstkowe z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk, s. 457–474.

THE WIELBARK CULTURE CEMETERY AT KOZŁÓWKO, DISTR. NIDZICA (FORMER *KLEIN KOSLAU, KREIS NEIDENBURG*) RECONSTRUCTED FROM PUBLICATIONS AND ARCHIVAL RECORDS

SUMMARY

The village Kozłówko, commune Kozłowo, distr. Nidzica, voiv. warmińsko-mazurskie (former *Klein Koslau, Kr. Neidenburg*) lies some 20 km to the south-west of the town Nidzica, on a small elevation on the left bank of the Szkotówka, right-bank tributary of the Nida River. During the 18th century relics of an ancient cemetery were identified near this locality. In volume II of his work *Versuch einer wirtschaftlichen*

Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreußen, F. Bock recorded the presence of fifteen small circular pavements which were to be found in the vicinity of the village Klein Koslau (F. Bock 1783, p. 551–552; cf. E. Hollack, F. E. Peiser 1904, p. 8–9). In 1890 the *Prussia Museum* at Königsberg added to its collections a grave assemblage unearthed during farming on one of the small hills close to the village (G. Bujack 1891, p. 11; J. Heydeck 1892, p. 171; cf. A. Bezzenberger 1904, p. 78, note 1). In the autumn of 1891 Kozłówko was visited by Johannes Heydeck, vice-chairman of *Altertumsgesellschaft Prussia*. The discovery of further artefacts during this visit and survey of the site led to a decision to excavate. Archaeological investigation covering a fragment of the southern slope of the elevation identified eighty or so flat graves and a barrow. The material from Kozłówko passed to *Prussia Museum* where it remained until the evacuation at the end of the second world war. Its present location is unknown. Perhaps this material was not taken out of the city at all – this is suggested by the discovery made in 2000 in Kaliningrad, of a buckle originating from grave XXXVII (Fig. 12:1a).

J. Heydeck published the results from the fieldwork in a brief report (1892), providing a general description of the site and listing 39 grave inventories, illustrating twelve of them. This brief report is supplemented to some extent by information found in later works – E. Blume (1912; 1915) and R. Schindler (1940), and in the private files of German archaeologists.

Most of the flat graves were unurned cremations; only four appear to have contained cinerary urns (graves XVI, XXX, XXXV). The grave pits were basin-like, with a diameter of up to 1.5 m and a depth in the range of 35–45 cm. Individual burials had an irregular distribution within the cemetery, with larger and smaller spaces between them. A number of grave outlines were in contact and, in a few cases, later burials intruded on older grave pits (J. Heydeck 1892, p. 171; E. Hollack 1908b, p. 159 note 1, 167). At the time of J. Heydeck's investigation most of the graves were in good condition, only a few of them, found at the highest level, next to the northern margin of the cemetery, had suffered damaged from ploughing. A few graves were under circular pavements of fieldstones.

The grave goods were discovered in 40 graves. The largest group of metal finds (17) were bronze brooches. Fourteen originated from grave assemblages (A, VII, IX, X, XVI, XVII, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVII, XXXI, XXXIV, XXXIX) one was a stray find. Arguably the earliest form is the fibula type A 41 discovered in grave A; it is a form characteristic mainly for the area of the Odra and the Vistula basin during phase B_2/C_1–C_{1a} (K. Godłowski 1974, p. 28, pl. I:19; R. Wołągiewicz 1974, p. 145, fig.1; 1981a, p. 167, pl. XXIII:64.65, XIX:1.5; 1993, p. 24–25, fig. 1; M. Olędzki 1998, p. 76–77).

Tendril brooches, the largest group, were noted in eight graves, a ninth was a surface find lacking context. Specimens close to types A 161–162 were discovered in four graves (X, XVI, XXV, XXXIV). Specimens recorded in graves XVI (Fig. 4/XVI:1), XXV and XXXIV, with an arched or a knee-shaped bow, belong in phases C_{1b}–C_2, and a fibula from grave X, with a flat ribbon bow, is datable to phases C_3–D (A. Kokowski 1995, p. 14, 43, fig. 2h; W. Nowakowski 2001, p. 133). The remaining five tendril brooches are specimens with the end of the foot hammered flat into a catch, types A 172 and A 168/172. Four of these come from graves (VII, IX, XXXI, XXXIV), one was a stray find (Fig. 3:1, 4/IX:1, 9:1, 10:1, 13:1). Type A 172 brooches are characteristic mainly for deposits attributable to Gothic cultures (J. Okulicz 1970, p. 462–463; A. Kokowski 1995, p. 48–49, fig. 67, map 37; J. Schuster 2004, p. 90 fig. 4, list 2). They are dated starting from phase C_2 until the early segment of the Migration Period (K. Godłowski 1974, p. 39, pl. II:10; J. Okulicz 1970, p. 462–463; R. Wołągiewicz 1993, p. 25; J. Schuster 2004, p. 88–89) although they are regarded by some researchers as forms restricted to phase C_3 (A. Kokowski 1995, p. 15, 44, 48, fig. 2r; 1999, p. 313; J. Kleemann 2007, p. 71–72; B. Niezabitowska 2007, p. 645, 647–649). Nevertheless, fibulae A 172 may probably be recognised as a form diagnostic for the final phase of Wielbark Culture occupation corresponding to phases C_3–D.

Grave XXII contained a fibula type A 185 with "an openwork" foot (Fig. 7:1). Its bow was decorated with cross-wise incisions to imitate coiled wire seen Almgren 1 series VI group brooches. Similar forms were discovered e.g., at Niedanowo, graves 539 and 549 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, p. 94, 96, pl. CXCIV/539, CXCVII/549:1), and Pruszcz Gdański 6 (former Prauster Dreieck; R. Schindler 1941, p. 53, pl. IV); their dating is confined to phases C_2–D (H. Machajewski 1992, p. 23–24; J. Schuster 2004, p. 86, fig. 2).

Gave XXXI, datable to phases C_3–D, contained a brooch with a lozengic foot, similar to type A 175, known as *Elbefibel* (Fig. 9:2). These forms are characteristic mainly for northern Europe where they are dated mostly to phases C_2 and C_3 (O. Almgren 1923, p. 86; K. Godłowski 1970, p. 72–74, pl. XIV:30, XV:6; 1992, p. 39, fig. 14:6; H. Machajewski 1992, p. 26–27; 2008). In Wielbark Culture this fibula form is rare, is recorded at e.g., Bzowo, Malbork-Wielbark, grave 1334 [133?], Stary Targ, grave 241, and is dated mainly to phases C_3–D.

In grave XXVII there were two "caterpillar" (*Raupenfibel*) brooches, variant 1b, variety A, series II of M. Tuszyńska (1988; fig. 8/XXVII: 1.2). This form is recorded mostly on the southern Baltic littoral, most often, in Wielbark Culture and in West Balt cultures (M. Tuszyńska 1988, p. 177–178, fig. 1; A. Kokowski 1995, p. 40; 1997a, p. 724, fig. 54; M. Mączyńska 2007a, p. 375, map 5, list 1; 2007b, p. 156, map 5), where it is dated mainly to phases C_3–D (K. Godłowski 1981, p. 68; M. Tuszyńska 1988, p. 182–183; Wołągiewicz 1993, p. 25; M. Mączyńska 2007a, p. 375; 2007b, p. 156; A. Cieśliński, D. Wyczółkowski 2008, p. 181).

From grave XVII comes a fibula with a large half-round disc on the head (Fig. 4/XVII:1), so-called Spiralplattenfibeln (M. Schulze-Dörrlamm 2000). This find from Kozłówko is related to type Soest-Ardey. The variant is observed mainly on the territory of Wielbark Culture and in the region between the Elbe and the Rhine (M. Schulze-Dörrlamm 2000, p. 602, fig. 3); it is dated to the second half of the 4th and onset of the 5th century (M. Schulze-Dörrlamm 2000, p. 604).

Grave XXI contained a fragment of a brooch with a round disc on the foot (Fig. 6:1), design ZG 47 of A. Kokowski (1995, p. 14, fig. 2o). This form, quite popular in the Wielbark Culture, is dated to phase C_3–D (K. Godłowski 1970, p. 40, pl. IX:8; 1974, p. 46, pl. IV:8; M. Mączyńska 2007a, p. 375–376; J. Andrzejowski, R. Prochowicz, T. Rakowski 2008).

Another group of finds from the cemetery at Kozłówko are ten bronze buckles – a single stray surface find and specimens originating from seven graves (VII, X, XIX, XX, XXI, XXVIII, XXXVII). Two specimens, type AC13–17, were discovered in grave XXVIII; graves VII and, probably, grave XX, contained type AD11 forms (Fig. 3:2). Type AD30, dated to phases B_2/C_1–C_2, is represented by the stray buckle discovered on the surface of the cemetery (Fig. 13:2), type AE4, from phases C_{1b}–C_2, is represented by a large specimen discovered in grave XXXVII (Fig. 12:1). Grave XXI contained a buckle type AH11 (Fig. 6:2). A similar specimen, presumably, type AH14, was found in grave XX. A type AH16 or AH27 buckle was discovered in grave X. The three last finds are dated to phase C_3–D.

Fragments of thick-walled glass vessels, including types E 230 and E 237, were discovered in at least seventeen graves, not only in richly furnished burials but also assemblages with a very modest inventory. On most occasions they occurred in company of wheelmade vessels. This situation was recorded in no less than nine graves (IV–VII, IX, XI, XII, XXXI, XL).

Hand-built pottery, mainly bowls from groups VI, XIV and XVIII of R. Wołągiewicz (1993), were observed in twenty-seven features. Most of these vessels survived in fragmented form, their number in individual assemblages usually ranged from one to three, but in nine assemblages (VIII–X, XII, XVI, XXI, XXII, XXXI, XXIV) there were

more of these pieces – up to no less than eight. These graves represented the best furnished burials in the cemetery.

Finally, there were personal ornaments and dress accessories: a shield-headed bracelet (grave A), a finger-ring (grave XXXIV; fig. 10:2), bucket pendants (grave XXII; fig. 7:2.3), a bell pendant (grave XXXI; fig. 9:3), wire and bead pendants (graves VI, VIII, XXXI, XXXIV; fig. 2:3, 10:4), glass beads (graves II, VI, VIII, X, XV, XVI, XVIII, XIX, XXVI, XXXI, XXXIV, XXXVII; fig. 2:4–6, 4/XVI:3.4, 9:5–14, 12:4.5, 13:3–8), and ornamental clay globular objects (grave XXXI; fig. 9:17.18). There was also a smaller group of items of everyday use: needles or awls (graves XXXVI, XXXIX, XXXVII; fig. 11:1, 12:2.3), bone combs (graves VI, XXIX; fig. 2:2), an ear pick (grave XIX), spindle-whorls (graves VI, X, XXXI, XXXIV, XXXVIII, a stray find; fig. 2:7, 9:20, 10:6), fire-making tools (grave XXXII, a stray find) and metal casket mounts (grave XXXVII; fig. 12:7.8).

The cemetery at Kozłówko was established during phase B_2/C_1–C_{1a}, as is evidenced by the inventory of grave A. Very likely, graves XXX and XXXVI containing black cinerary urns also belong in this phase. The remainder of the reliably dated graves are younger and may be distinguished into two groups. Group I would include four graves (XVI, XXV, XXXVII, XXXIX) datable by the presence in their inventory of A 161–162 brooches and a buckle with an omega-shaped frame to phases C_{1b}–C_2. Group II is larger and includes nine features (VI, VII, X, XVII, XX, XXI, XXVII, XXXIV, XXXI). The presence in them of brooches type A 172, A VI series 2, glass bowls E 230 and 237, and of buckles with a thickened frame, establishes the dating of this group fairly reliably as phases C_3–D. The dating of late phase C_2 or onset of phases C_3–D is suggested for grave XXII by the presence in it of the fibula with the "openwork foot" and of a glass bowl E 230. Left outside group I and group II, are seven assemblages furnished only with ceramic vessels and fragments of glasses which prevented their attribution to either of these groups. The exceedingly small number of graves attributable to the earliest phase of the cemetery and the domination of burials dating from a later period suggest that the investigation took in mainly the youngest fragment of the grave-site. What is striking is that a cemetery with such an large surface area contained so few features (on average, 3–4 graves per 100 m^2); could it be that the boundaries of this site were identified incorrectly?

The cemetery at Kozłówko belongs to a local micro-region of Wielbark Culture settlement defined as the Nidzica concentration which occupied the northern fringe of the present day province of Mazovia, extended in the south to the Działdówka R., in the east, to the Nida R.; its northern boundary was defined by a series of lakes bordering on the moraine heights of Garb Lubawski. The western boundary is more elusive – the westernmost site attributed to the Nidzica concentration may have been recorded near the village Gródki, distr. Działdowo (former *Grodtken, Kr. Soldau*; E. Hollack 1908a, p. 46; E. Blume 1915, p. 175). Outside this relatively compact area we can probably attribute to the same group isolated sites identified on the left bank of the Nida R. – at Pokrzywnica Wielka, Szczepkowo Zalesie and Muszaki (former *Muschaken, Kr. Neidenburg*), all of them in distr. Nidzica (J. Andrzejowski 2005, p. 117–119, fig. 3, 4; 2007, p. 236–238, fig. 1). So far from this area we have a record on a dozen-odd sites of Wielbark Culture. Most were investigated before WW II and this affects the amount of data available at present. The beginning of Wielbark Culture settlement in this area started presumably during phase B_2/C_1. Numerous burials from this period were identified at nearly all the sites of the Nidzica concentration – at Kozłówko, Niedanowo 2 (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, p. 136–137), Turza Wielka, distr. Działdowo (former *Groß Tauersee, Kr. Soldau*; R. Schindler 1940, p. 149–150), Litwinki, distr. Nidzica (former *Littfinken, Kr. Neidenburg*; F. E. Peiser 1911; W. Gaerte 1929, p. 141; R. Schindler 1940, p. 144), Turza Mała, distr. Nidzica (former *Klein Tauersee, Kr. Neidenburg*; R. Grenz, *Archiwum*), Wilamowo, distr. Nidzica (former *Wilmsdorf, Kr. Neidenburg*; R. Grenz, *Archiwum*), and possibly, also Pielgrzymowo, distr. Nidzica (former *Pilgramsdorf, Kr. Neidenburg*; D. Bohnsack 1939, p. 293, fig. 1) and Sławka Wielka, distr. Nidzica (former *Groß Schlaffken, Kr. Neidenburg*; F. E. Peiser 1909, p. 328). During phase C_{1b}–C_2 most of the cemeteries already established earlier were still in use – as documented by substantial evidence from this period recorded at e.g., Kozłówko, Niedanowo 1 and 2, Litwinki and Sławka Wielka. Also noteworthy is the rich barrow burial no. I identified at Pielgrzymowo (D. Bohnsack 1937; 1938b, p. 75–79), which is placed mostly in late phase C_2, or possibly at the onset of phases C_3–D. At the close of the Roman Period and the beginning of the Migration Period the number of graves in some cemeteries visibly increase, e.g., at Niedanowo and Kozłówko. The presence of numerous objects foreign to the Wielbark tradition, e.g., glass vessels, suggest that the people inhabiting in northern Mazovia took part in exchange with the outside world.

The special role of the Nidzica concentration is confirmed by the grave inventories recorded at Kozłówko. The higher than average number of glass vessels and wheelmade wares discovered at this cemetery documents the existence of intensive exchange between the community of users of this grave-site with the Black Sea region. Individual finds (e.g., A 175, A 185 brooches), which may be referred to materials characteristic for western Pomerania, lands on the Elbe R. and Scandinavia, attest to connections with the south-western region of the Barbaricum. Both directions of exchange may be attributed to the existence at the close of Antiquity of a network of extensive contacts (J. Werner 1988), in which – it seems – the local populations had a significant share. Connections with the eastern Baltic region are evidenced by the find of an iron pendant discovered in grave XXXI, a form distinctive above all for Dollkeim-Kovrovo Culture.

tłum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr ...", Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Kratkie soobŝeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg i.Pr.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArch	– „Sovetskaâ Arheologia" (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne", Warszawa
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków", Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2011. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: Drukarnia Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa